ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№2
1999

КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД

1300

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Елми-методик журнал

Тә'сисчи:
Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил Назирлији

№ 2 (180) 1999

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб:
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Ше'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
О. А. АББАСОВ.

...АЗӘРБАЈЧАНЫН ТАРИХИНДӘ ИНДИЈӘДӘК КЕЧИРИЛМИШ БҮТҮН ЈУБИЛЕЈ МӘРАСИМЛӘРИНДӘН «КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЫНЫН ЈУБИЛЕЈИ ҺАМЫСЫНДАН ӘҺӘМИЈЈӘТЛИДИР, ВАЧИБДИР.

...«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЫНЫН 1300 ИЛЛИК ЈУБИЛЕЈИ ҺАГГЫНДА ГӘБУЛ ЕТДИЈИМИЗ ГӘРАР ВӘ ИНДИ ҺӘЈАТА КЕЧИРДИЈИМИЗ ТӘДБИРЛӘР ХҮСУСИ ӘҺӘМИЈЈӘТ КӘСБ ЕДИР. ОНУН БУ КҮН ҮЧҮН ДӘ, КӘЛӘЧӘК НӘСИЛЛӘР ҮЧҮН ДӘ, ДҮНЈА ҮЧҮН ДӘ БӨЈҮК ӘҺӘМИЈЈӘТИ ВАРДЫР.

Һ. ӘЛИЈЕВ.

АРХИВ

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДӨВЛӘТ КЕРБИ

Әскәр ГУЛИЈЕВ,
Тәһсил Назирлији дәрслик, мәтбуат вә нәшријјат шө'бәсинин мүдири, филолокија елмләри намизәди.

> **«Азәрбајчан кербини тәблиғ етмәк лазымдыр. Азәрбајчанын керби бајрағы илә бәрабәр бизим дөвләт мүстәгиллијимизи тәмсил едән атрибутдур».**
>
> **һејдәр ӘЛИЈЕВ.**

Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт керби онун дөвләт мүстәгиллијинин мүгәддәс атрибутларындан, рәмзләриндән биридир. КЕРБ сөзү Авропа мәншәлидир, һәрфи мә'нада «вәрәсәлик», мүасир дөвләтчилик термини кими исә мүәјјән бир дөвләтин, шәһәрин, нәслин фәргләндиричи рәмзи (нишаны) анламында олуб, әсасән, бајрагда, мөһүрдә, пул ваһидләриндә вә с. әкс етдирилир. Керб, онун мәншәји, кербдә әкс олунан символларын мә'на вә функсијасы, кербин компонентләри, гурулушу, системи вә с. мәсәләләрлә һералдика сәнәти мәшғул олур. һералдикаја бә'зән көмәкчи тарих фәнни олан кербшүнаслыг да дејилир вә һәрфи мә'нада «чарчы», «хәбәрчи» анламындадыр.

Доғрудан да, һералдиканын ифадә васитәси олан һәр бир **керб** мүәјјән өлкәнин, дөвләтин, милләтин, шәһәрин өзүнәмәхсус милли адәт-ән'әнәләрини, дини вә мифик көрүшләрини, һәмчинин тарихи, сијаси-идеоложи вә мәдәни бахышларыны мүхтәлиф символлар васитәсилә башгаларына — дикәр халглара, милләтләрә, дөвләтләрә чатдырмаға, бәјан етмәјә хидмәт көстәрир.

һералдика сәнәти дүнја халгларында әсрләрлә тәшәккүл тапмыш үмуми ганунауіғунлуглар системинә вә һәмчинин өзүнәмәхсус милли-тарихи ән'әнәләрә әсасланыр. Бу, о демәкдир ки, һәр бир кербдә әкс олунан символлар мүәјјән үмуми ганунаујғунлуға, мөһкәм дахили системә маликдир вә һәмин символлар ејни заманда тәмсил етдији халгын, милләтин, дөвләтин тарихи, сијаси-идеоложи, милли-мә'нәви, дини вә мифик көрүшләрини дә бу вә ја башга шәкилдә әкс етдирмәлидир.

Бу бахымдан Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт Керби истәр символларынын зәнкинлији, истәрсә дә Азәрбајчан милли дөвләтчилијинин, халгымызын тарихи-мәдәни, милли-мә'нәви көрүшләрини һәртәрәфли, долғун әкс етдирмәси илә сечилир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн илк нөвбәдә һәмин кербин јаранмасы тарихинә нәзәр салаг.

Мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт кербинин лајиһәси 1918 — 1920-чи илләрдә фәалијјәт көстәрмиш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә һазырланса да, онун ганунверичилик сәвијјәсиндә тәсдиги вә гәбул едилмәси мүмкүн олмамышды. Белә ки, дөвләт керби вә мөһүрүнүн тәсвиринин һазырланмасы илә бағлы мүсабигә е'лан едилмәси һаггында Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти Назирләр Шурасы ики дәфә гәрар гәбул етмишди. Биринчи гәрара әсасән 1919-чу илин мартын 23-дә «Азәрбајчан» гәзетиндә Азәрбајчан Республикасынын дөвләт керби вә мөһүрү лајиһәләринин һазырланмасы үчүн мүсабигә е'лан едилмишди. һөкумәтин гәрары илә Азәрбајчанын дөвләт керби вә мөһүрүнүн ән јахшы тәсвиринин һазырланмасы үчүн 2 мүкафат (ән јахшы керб лајиһәсинә көрә мин рубл, мөһүрә көрә исә 500 рубл) мүәјјәнләшдирилмишди (Бах: «Азәрбајчан» гәзети, русча, 23.03. 1919, № 61).

Мүсабигәнин мүддәти һәмин ил апрелин 20-дәк мүәјјән едилмиш вә бу ишин тәшкили вә ичрасына нәзарәт Почт вә Телеграф Назирлијинә һәвалә едилмишди. Лакин тәәссүф ки, һәмин мүсабигә уғурла нәтичәләнмәди вә мүвафиг керб лајиһәси гәбул едилмәди. Буна көрә дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти Назирләр Шурасы 1920-чи ил јанварын 30-да «Азәрбајчан Республикасынын керби вә мөһүрүнүн, милли һимнинин вә һәрби орденләрин лајиһәләринин һазырланмасы һаггында» јенидән гәрар гәбул етди. Гәрарын биринчи бәндиндә һәрби орденләрин јарадылмасы үчүн мүсабигә е'лан едилмәси һәрби Назирлијә, икинчи бәндиндә исә милли һимнин, дөвләт керби вә мөһүрүнүн лајиһәләринин һазырланмасы илә бағлы мүсабигә кечирилмәси исә Халг Маариф Назирлијинә һәвалә едилмишди (Бах: Вестник Правителства Азербајджанској Республики, 11.02.1920, № 10). Бу гәрары әсас тутан Халг Маариф Назирлији 1920-чи ил февралын 19-да «Азәрбајчан» гәзетиндә (19.02.1920, № 33) дөвләт керби вә мөһүрүнүн тәсвиринин, еләчә дә милли һимнин мәтнинин лајиһәләринин һазырланмасы барәдә мүсабигә е'лан етди. Мүсабигәдә ән јахшы милли һимнин мәтни вә мусигиси үчүн 50 мин рубл, керб вә мөһүрүн ән јахшы тәсвиринә көрә исә 25 мин рубл мүкафат тә'јин едилмишди. Лајиһәләр Халг Маариф Назирлијинә 1920-чи ил мајын 1-дәк тәгдим олунмалы, милли истиглалын икинчи илдөнүмүнәдәк (28.05.1920) тәсдиг едилмәли иди. Лакин тәәссүф ки, 28 апрел 1920-чи ил рус совет истиласы вә милли дөвләтимизин сүгут етмәси бу үмуммилли вә дөвләт әһәмијјәтли мәсәләләри һәлл етмәјә Азәрбајчан Чүмһуријјәти һөкумәтинә имкан вермәди...

Мүстәгил Азәрбајчанын Дөвләт кербинин һазырланмасы вә тәсдиги мәсәләсинә бир дә 70 ил сонра, 1990-чы ил нојабрын 17-дә Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлисиндә мөһтәрәм һејдәр Әлијевин тәшәббүсү илә бахылды, үчрәнкли милли бајрағымызын бәрпасы вә гәбулу илә јанашы, дөвләт керби вә һимнимизин дә гәбул едилмәси үчүн мүсабигә е'лан олунмасы гәрара алынды, бу мәсәләләри комплекс һалда һәлл етмәк үчүн Азәрбајчан Республикасынын кечмиш Али Советинә мүрачиәт олунду. Азәрбајчан Республикасы Али Совети 1991-чи ил 5 феврал тарихли гәрары илә үчрәнкли дөвләт бајрағыны бәрпа вә гәбул етмәклә јанашы, «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт кербинин ән јахшы тәсвири үчүн мүсабигә е'лан олунмасы һаггында» (05.02.1991, № 20—XII) хүсуси гәрар да гәбул етди. Гәрара көрә, Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт кербинин ән јахшы тәсвири үчүн 5 мин манат мүкафат тә'сис едилмиш, мүсабигәјә јекун вурулмасы исә республика Али Совети Рәјасәт һеј'әтинә һәвалә олунмушду. 1991 — 1992-чи илләрдә мүхтәлиф мәтбуат органларында чохлу јени керб лајиһәләри чап олунду вә 1993-чү илин әввәлләриндә Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисиндә һәмин лајиһәләрин, еләчә дә 1919—20-чи илләрдә һазырланмыш керб лајиһәси мүзакирә едилди. Кәркин мүзакирәләрдән сонра Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси 1919—1920-чи илләрдә һазырланмыш керб лајиһәсини (анонимдир, дејиләнә көрә, онун мүәллифи Азәрбајчанда јашамыш јәһуди рәссамдыр) мүәјјән дүзәлиш вә тәкмилләшдирмәләрлә Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт керби кими тәсдиг етди. Беләликлә, бугүнкү Дөвләт кербимизин рәнкли вә ағ-гара тәсвири «Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт керби һаггында» Азәрбајчан Республикасынын 19 јанвар 1993-чү ил тарихли 460 сајлы Конститусија Га-

нуну илә тәсдиг едилмишдир. Дөвләт кербиндән истифадә гајдалары исә «Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт герби һаггында Әсаснамәнин тәсдиг едилмәси барәдә» Азәрбајҹан Республикасынын 23 феврал 1993-ҹү ил тарихли, 516 сајлы Гануну илә тәсдиг едилмиш «Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт керби һаггында Әсаснамә» илә тәнзимләнир. Һәмин «Әсаснамә»дә Дөвләт кербинин рәнкли тәсвири һаггында дејилир:

«Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт керби палыд будагларындан вә сүнбүлләрдән ибарәт гөвсүн үзәриндә јерләшән Шәрг галханынын тәсвириндән ибарәтдир. Галханын үстүндә Азәрбајҹан Республикасы дөвләт бајрағынын рәнкләри фонунда сәккизкушәли улдуз, улдузун мәркәзиндә алов тәсвири вардыр.

Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт кербинин рәнкли тәсвириндә улдуз ағ, алов гырмызы, палыд будаглары јашыл, сүнбүлләр сары рәнкдәдир. Галханын вә улдузун сағанаглары, һабелә галханын дүјмәләри вә палыд гозалары гызылыдыр» (2-ҹи маддә).

Инди дә Азәрбајҹанын Дөвләт кербиндә әкс олунан вә Әсаснамәдә садаланан һәмин символларын мә'на вә функсијаларынын тәһлилинә кечәк.

Дүнја һералдика сәнәтиндә дөвләт кербләринин галхан үзәриндә верилмәси тәҹрүбәси кениш јајылмышдыр. Галхандан дүнја халгларында мин илләр боју, адәтән, мүдафиә, еләҹә дә, милли символларын нүмајиш етдирилмәси мәгсәдилә истифадә олунмушдур. Бу да бәллидир ки, Шәрг халгларында галхан милли дөјүш аләтләриндән бири олуб, гәһрәманлыг символудур. Гәрб халгларындакындан фәргли олараг, Шәрг галханы даирәви формададыр. Дөвләт кербинин һәмин ГАЛХАН үзәриндә тәсвир едилмәси Азәрбајҹанын Шәрг дөвләти олдуғуну, милләтимизин Шәрг сивилизасијасына мәнсублуғуну, халгымызын шәрглилијини билдирмәјә хидмәт едир. Галханын ичәрисиндәки даирәви МАВИ, ГЫРМЫЗЫ ВӘ ЈАШЫЛ РӘНК ЧАЛАРЛАРЫ милли бајрағымызда ифадә олунан түрклүјү, мүасирлији вә исламлығы тәҹәссүм етдирир ки, бу барәдә әввәлки јазымызда әтрафлы сөз ачылыб. Галханын ортасында јерләшән СӘККИЗКУШӘЛИ УЛДУЗ әввәлки јазыда дејилдији кими, күнәшин символудур. КҮНӘШ (еләҹә дә, АЈ) дүнја һералдика сәнәтиндә «әбәди, даими, сонсуз һәјат» мә'насындадыр. Күнәш символунун ағ рәнкдә верилмәси исә «әмин-аманлыг, сүлһсевәрлик, барыш» мә'наларыны верир. Күнәшин мәркәзиндә АЛОВ тәсвири «Одлар јурду»ну — Азәрбајҹаны символизә едир вә үмумијјәтлә, АЛОВ кербшүнаслыгда тәрәгги, инкишаф рәмзи сајылыр. Бу символда гәдим азәрбајҹанлыларда мөвҹуд олмуш атәшпәрәстлик, еләҹә дә, ода ситајишлә бағлы милли («Новруз» бајрамында ода мүнасибәт) ән'әнәләр дә нәзәрә алынмышдыр. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајҹан чох һалларда бәдии әдәбијјатда образлы шәкилдә «Одлар јурду» кими символлашдырылмышдыр».

Доғрудур, бә'зиләри кербимиздәки АЛОВ тәсвирини әрәб каллиграфијасында «Аллаһ» дејә «охујурлар» ки, бу ағлабатан дејил. Чүнки кербин 1919 — 1920-ҹи илләрдәки лајиһәсиндә **алов** символу даһа бөјүк вә чохдилли верилмишдир. Дикәр тәрәфдән, Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти (еләҹә дә бугүнкү мүстәгил Азәрбајҹан Республикасы) дини дејил, дүнјәви, һүгуги-демократик, сивил дөвләт моделинә малик иди. Бә'зи мүәллифләрин аловун дилләринин дә мүәјјән мә'на билдирмәси һагда олан фикирләри исә ујдурмадан башга бир шеј дејил. Бу һагда бу сәтирләрин мүәллифи мәтбуатда әтрафлы чыхыш етмишдир («Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, 04.06.98, № 43).

Азәрбајҹан кербинин структур ҹәһәтдән әсасы сајылан ашағы һиссәсини тәшкил едән ПАЛЫД БУДАГЛАРЫ вә СҮНБҮЛЛӘР дә марағлы мә'на вә функсија дашыјан символлардыр. ПАЛЫД дүнја һералдика сәнәтиндә һәрби функсија дашыјыр, башга сөзлә, «дәјанәт», «мөһкәмлик», «әбәдилик», «дөзүмлүлүк» символик мә'наларыны билдирмәјә хидмәт едир. Кербимиздәки СҮН-

БҮЛЛӘР исә «вар-дөвләт», «рифаһ», «боллуг» мә'наларыны, «Чөрәк бол оларса басылмаз Вәтән» (С. Вурғун) идеалыны ифдә едир. Истәр палыд будагларынын, истәрсә дә сүнбүлләрин гоша верилмәси (һәрәсиндән ики әдәд) һәјатын даимилији, давамлылығы, сонсузлуғу кими јозула биләр. Јери кәлмишкән, дејәк ки, кербин 1919—20-ҹи илләрдәки лајиһәсиндә палыд будаглары вә сүнбүлләр үчрәнкли (мави, гырмызы, јашыл) лентлә бағланмышды. Мүстәгил Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт керби гәбул едиләркән һәмин символ лајиһәдән чыхарылмышдыр.

Галхандакы 8 дүјмә исә күнәшин сәккиз шүасына мүвафиг олараг верилмишдир вә хүсуси функсија дашымыр.

Беләликлә, арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт кербиндә ГАЛХАН— азәрбајҹанлыларын Шәрг халгларындан бири, Азәрбајҹанын исә Шәрг дөвләти кими өзүнү мүдафиә гүдрәтинә малик олдуғуну, галханын үзәриндәки даирәви ҮЧРӘНК—милли бајрағымыздакы символлары (түрклүк, мүасирлик, исламлыг), СӘККИЗКУШӘЛИ УЛДУЗ — әбәдијјәт рәмзи олан күнәши, АЛОВ — «Одлар јурду»ну — Азәрбајҹаны, ПАЛЫД БУДАГЛАРЫ — милли һәрби гүдрәтимизи, СҮНБҮЛ — Вәтәнимизин боллуғуну, бәрәкәтлилијини, чөрәјә олан мүгәддәс мүнасибәтини, КҮНӘШИН АҒ РӘНКДӘ верилмәси исә Азәрбајҹан дөвләтинин сүлһсеверлијини, халгымызын сүлһ, барыш, әмин-аманлыг тәрәфдары олдуғуну билдирмәјә хидмәт едир.

Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт кербиндә Азәрбајҹан милли дөвләтчилијинә, еләҹә дә милли ән'әнәләринә вә үмумбәшәри дәјәрләрә әсасланан символикадан кениш истифадә олунмушдур, о, милли вә үмумбәшәри һералдика стандартларына, ганунауіғунлугларына ҹаваб верир.

Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт кербиндән истифадә механизми Азәрбајҹан Республикасынын Конститусијасы, јухарыда ады чәкилән Ганунлар вә Әсаснамә илә тәнзимләнир. «Азәрбајҹан Республикасында Дөвләт керби һаггында Әсаснамә»јә көрә, кербин рәнкли вә ағгара тәсвириндән ики формада — а) кербин габарыг тәсвири вә б) кербин ади тәсвири — истифадә едилмәлидир.

«Әсаснамә»јә көрә, Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт кербинин ГАБАРЫГ ТӘСВИРИ ашағыдакы јерләрә вурулур:

— Азәрбајҹан Республикасы Президентинин игамәткаһына вә хидмәти отағына;

— Азәрбајҹан Республикасы Парламентинин бинасына, иҹлас салонуна вә Парламент Сәдринин хидмәти отағына;

— Азәрбајҹан Республикасы Назирләр Кабинетинин бинасына, иҹлас салонуна вә Баш назирин хидмәти кабинетинә;

— Азәрбајҹан Республикасынын бүтүн мәһкәмәләринин, һәрби трибуналларын биналарына, мәһкәмә иҹласларынын салонларына, Азәрбајҹан Республикасы Конститусија Мәһкәмәси, Али Мәһкәмәси вә Али Игтисад Мәһкәмәси сәдрләринин хидмәти кабинетләринә;

— јерли нүмајәндәли дөвләт органларынын биналарына вә иҹлас салонларына;

— Азәрбајҹан Республикасы ганунверичилијиндә нәзәрдә тутулмуш һалларда дөвләт органларынын биналарына;

— Азәрбајҹан Республикасынын дипломатик вә тиҹарәт нүмајәндәликләринин, консуллуг идарәләринин биналарына;

Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт КЕРБИНИН ТӘСВИРИНДӘН ашағыдакы һалларда истифадә олунур:

— Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт мөһүрүндә, бүтүн дөвләт органларынын мөһүрләриндә;

— Азәрбајҹан Республикасы Ганунларынын, Парламентин гәрарларынын, Президентин фәрман вә сәрәнҹамларынын бланкларында;

— Азәрбајҹан Республикасы Президенти Апаратынын, Азәрбајҹан Республикасы Милли Мәҹлисинин, Азәрбајҹан Республикасы Назирләр Кабинетинин, Азәрбајҹан Республикасы Конститусија Мәһкәмәсинин, Али Мәһкәмәнин, Али Игтисад Мәһкәмәсинин, јерли иҹра вә сечки-

ли дөвләт органларынын, мәһкәмә вә прокурорлуг органларынын, бүтүн дикәр дөвләт тәшкилатларынын сәнәдләринин бланкларында (биналарын лөвһәләриндә);

— Азәрбајҹан Республикасы Милли Банкынын билетләриндә вә метал пул ваһидләриндә, Азәрбајҹан Республикасынын гијмәтли кағызларында, дөвләт истиграз вәрәгәләриндә вә лотереја билетләриндә;

— Азәрбајҹан Республикасы вәтәндашынын паспортунда; Азәрбајҹан Республикасы вәтәндашына верилән дипломатик вә башга хариҹи паспортларда;

— Азәрбајҹан Республикасы Парламентинин рәсми нәшрләриндә;

— Азәрбајҹан Республикасынын ганунвериҹилијиндә мүәјјән едилмиш һалларда Дөвләт сәрһәд нишанларында;

— Азәрбајҹан Республикасынын ганунвериҹилији илә Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт кербинин тәсвиринин мүтләг вурулмалы олдуғу башга һаллар да нәзәрдә тутула биләр;

— Бу көстәрилән һаллардан башга, Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт кербинин тәсвириндән истифадә һүгугу Азәрбајҹан Республикасынын Парламенти тәрәфиндән верилә биләр вә с.

Әсаснамәјә көрә, Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт кербинин тәсвири олан мөһүрләрин вә сәнәд бланкларынын һазырланмасы, истифадә олунмасы, сахланылмасы вә мәһв едилмәси гајдасы Азәрбајҹан Республикасы Назирләр Кабинети тәрәфиндән мүәјјән едилир (7-ҹи маддә). Нәһајәт, Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт кербинин верилән тәсвири өлчүсүндән асылы олмајараг, һәмишә дәгиг сурәтдә «Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт керби һаггында Әсаснамә»јә әлавә едилән рәнкли вә ја ағ-гара тәсвирә ујғун кәлмәлидир (8-ҹи маддә).

Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт кербиндән истифадә илә бағлы бә'зи ирад вә тәклифләрими, арзуларымы охуҹуларла бөлүшдүрмәк истәрдим.

Әввәлә, дөвләт кербинә, онун мүгәддәс дөвләтчилик атрибуту олдуғуна һөрмәт һәр бир Азәрбајҹан вәтәндашынын милли борҹу, вәзифәси олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, дөвләт кербинин рәнкли тәсвири вериләркән чох һалларда рәнкләр гарышдырылыр. Белә ки, галханын вә улдузун сағанаглары, һабелә галханын дүјмәләри вә палыд гозалары гызылы рәнкдә верилмәли олдуғу һалда, әксәр һалларда сары рәнкдә верилир. Бунунла јанашы, бир чох дөвләт тәшкилатларына мәхсус сәнәд бланкларында дөвләт кербини 1919—20-ҹи илләрдә һазырланан лајиһәсини чап едирләр ки, бу да мөвҹуд Әсаснамәјә зиддир. Буна көрә дә бу јанлышлығы арадан галдырмаг үчүн дөвләт кербинин илкин лајиһәсинин тәсвирини һазыркы дөвләт кербинин тәсвири илә мүгајисәли вермәји мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт керби һаггында дејиләнләр көстәрир ки, милли дөвләт мүстәгиллијимизин мүһүм атрибутларындан олан кербә һөрмәт вә еһтирамла јанашмаг, онун рәнкли вә ағ-гара тәсвиринин верилмәсиндә (габарыг тәсвири вә ади тәсвири) мөвҹуд ганунвериҹилик актларынын тәләбләринә әмәл етмәк һәр бир Азәрбајҹан вәтәндашынын, еләҹә дә, дөвләт тәшкилатларынын үмуммилли вәзифәси олмалыдыр.

ХАЛГЫМЫЗЫН ГАН ЈАДДАШЫ

Јусиф СЕЈИДОВ,
професор.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик тарихинин јубилеји һаггында Азәрбајҹан Республикасы Президенти Һејдәр Әлијев ҹәнабларынын фәрманы халгымызын бу гәдим вә бөјүк сәнәт абидәсинә јени һәјат верди.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны һаггында фәрманын мә'насы вә әһәмијјәти мүәјјән бир тарихи факты гејд етмәклә — јубилеј кечирмәклә мәһдудлашмыр. Бу фәрманын бөјүк иҹтимаи-сијаси, тарихи әһәмијјәти вар. Бу фәрман тәлгин едир ки, биз өз милли тарихимизин сәһифәләрини јенидән вә бир даһа диггәтлә вәрәгләјәк, зәнкин кечмишимизә бир дә нәзәр салаг, мә'нәви дүнјамыза бојланаг, ондан бу күнүмүз үчүн истифадә едәк. Азәрбајҹан халгы милли-тарихи дәјәрләри илә фәхр етмәјә лајиг бир халгдыр. Азәрбајҹан Республикасынын Президенти һөрмәтли Һејдәр Әлијев бир сыра гәрар, көстәриш, фәрманлары илә, о ҹүмләдән «Китаби-Дәдә Горгуд» һаггындакы фәрманы илә алимләри, јазычылары, сәнәт адамларыны бу дәјәрләри өјрәнмәјә истигамәтләндирир, халгын өзүнү өзүнә көстәрмәји тәвсијә едир. Кәрәк Азәрбајҹан халгы билсин вә һеч вахт унутмасын ки, о, бөјүк халгдыр, онун гәдим тарихи вар, онун чох гәдимләрдән башлајыб кәлән зәнкин елм вә сәнәт дүнјасы вар. Бу дүнјанын ичиндә бир дә «Китаби-Дәдә Горгуд» дүнјасы вар. 1300 ил јол кечән, узун заман гара өрпәк алтында галан, јалныз XIX әсрдә елм аләминә чыхан, сонра да чохлу тәдгигатларын објекти олан, дәфәләрлә тәрҹүмә вә нәшр едилән, сүжети әсасында нә гәдәр бәдии әсәр јазылан, лакин һәлә дә сирләри там ачылмајан «Китаби-Дәдә Горгуд» дүнјасы.

Бу бизим мә'нәви дүнјамыздыр, идрак дүнјамыздыр, гәһрәманлыг дүнјамыздыр, мүгәддәс адәт-ән'әнәләримизин, инсанлығымызын, севкимизин, мәһәббәтимизин дүнјасыдыр, бирлијимизин, гүдрәтимизин ҹәсарәтимизин дүнјасыдыр. Бу дүнја дејир ки, еј Түрк оғлу, өзүнә гајыт, өз гүдрәтли кечмишинә бојлан, дөнмәз ол.

Һансы халга вә ја халглара мәнсуб олмасындан, һансы милли зәканын мәһсулу олмасындан асылы олмајараг, бөјүк тарихи абидәләр бәшәријјәтин үмуми наилијјәти һесаб едилир. Дүшүндүрүр ки, буну инсан дүшүнҹәси, инсан зөвгү, инсан әлләри јарадыбдыр. Тач маһал да, Ејфел гүлләси дә, Мә'мунә хатун мәгбәрәси дә, «Дивани-лүғәт-ит түрк» дә, «Манас» да, «Һамлет» дә — һамысы инсан гүдрәтинин мәһсулудур. Азәрбајҹан халгынын, бүтүн огузларын гәлбиндән гопан, бүтүн түрк дүнјасынын шөһрәти олан «Китаби-Дәдә Горгуд» да бәшәријјәтә мәхсус әвәзсиз тарихи-бәдии абидәдир. Кәшф едилдији анлардан дүнја тәдгигатчыларыны өзүнә ҹәлб етмәси онларла гијмәтли елми әсәрләр јазылмасы она елми марағын давам етмәси онун мәһз дүнјәви, бәшәри сәнәт әсәри олмағы илә әлагәдардыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны, бизим халг јарадыҹылығынын дикәр нүмунәләриндән фәргли олараг, халг арасында кениш јајылмајыбдыр, халгымызын јаддашына һәкк олунмајыбдыр. Аналарымыз өз көрпәләрини лајлајла јатырыб, гулагларына бајаты пычылдајыблар, бир аз бөјүјәндә онлара «Мәликмәммәд» нағылы дејибләр; ашыглар оба-оба кәзиб ел шәнликләриндә, тојларда, бајрамларда «Короғлу» сәфәрләриндән данышараг, саз чалыб охујублар. «Китаби-Дәдә Горгуд»у исә нә аналарымыздан, нә дә нәнәләримиздән ешитмишик. (Бу даста-

ны јазыја көчүрән о намә'лум катиби, гијаби дә олса, миннәтдарлыг һисси илә јад едиб, она мин-мин рәһмәтләр дәмәлијик ки, мәһз онун сајәсиндә бу дастан башыбүтүн зәманәмизә кәлиб чыха билибдир). Бир заманлар — лап јахын кечмишдә бу дастанын тәблиғи, тәдриси рәсми олараг гадаған едилди. О да бизим көркәмли шәхсијјәтләримиз кими мәһрумијјәтләрә дүчар олду. Лакин бу өлмәз гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастаны мәһв олмады, јашады, јенидән чана кәлди, тарихимизин, мәдәнијјәтимизин, әдәбијјатымызын, мә'нәвијјатымызын... ән зәнкин гајнагларындан бири кими јенидән өјрәнилмәјә башлады.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун халг арасында популјар олмамасына мүхтәлиф сәбәбләр көстәрмәк вә фикир мүбадиләси етмәк олар.

«Китаби-Дәдә Горгуд» сөзүн һәрфи мә'насында фолклор нүмунәси дејил, һәр һалда тәкчә фолклор нүмунәси дејил. О вахтилә јазыја алыныб өз гәдим ифадә тәрзини сахлајыб, дилдән-дилә кечмәјиб, башга дастанлардан, еләчә дә нағыллардан фәргли олараг, дил бахымындан ајры-ајры дөврләр үчүн мүасирләшмәјибдир, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили XVIII, XIX, XX әср Азәрбајчан дилинә чеврилмәјибдир, бу диллә ондан сонракы Азәрбајчан халг дили арасында һәмишә ујушмазлыг олубдур.

«Китаби-Дәдә Горгуд» чохпланлы мүрәккәб дастандыр. Дастанын бојлары ајры-ајрылыгда садә сүжетләрә әсасланыр. Лакин онлар бүтөвләшәндә, бүтөвүн һиссәләринә чеврилмиш һалда көтүрүләндә садәликдән чыхыр, һәр бој үмуми бир дастан сүжетинин тәркиб һиссәси кими бүтөвләшир. Бурадача «дастан» сөзүнүн тәкдә вә чәмдә ишләнмәси һаггында. Елми әдәбијјатда, дәрсликләрдә «Китаби-Дәдә Горгуд» адынын јанында «дастан» сөзү «дастан» шәклиндә дә, «дастанлар» шәклиндә дә ишләнир: «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны», «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары». Биринчи һалда бојлар бүтөв һалда — бир дастанын голлары кими алыныр, икинчи һалда һәр бој бир дастан кими гәбул едилир. Бу, тәдрис ишиндә дә бир гәдәр чәтинлик әмәлә кәтирир. Фикримизчә, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны» кими ишләтмәк даһа ујғундур. Бир сыра чәһәтләр буну тәсдигләјир. Дастанын бир үмуми ады вар: «Китаб». Бу ады ким гојуб, бу ад нә вахт гојулуб, онун мәсәләјә дәхли јохдур. Дастанын һәср едилдији оғуз елләринин башчылары, дастанын гәһрәманлары вар, лакин онлар бојларын һамысында иштирак етмир. Оғузларын башбиличиси Дәдә Горгуд исә бојларын һамысында иштирак едир вә әсасән, ејни вәзифәни јеринә јетирир. Нәһајәт, инди биз 1300 ил јашы олан бир дастанын јубилејини кечиририк.

«Китаби-Дәдә Горгуд» енсиклопедик јарадычылыг фактыдыр. Бурада гәдим бир халгын һәјаты илә бағлы нә ахтарсан, тапарсан. Бурада торпаг вар, торпаг уғрунда өлән вар; бурада вәтән вар, вәтән уғрунда мүбаризә вар; вәтәндашлыг дүшүнчәси вар, вәтәнпәрвәрлик һисси вар. Бу дастанда оғузларын, Азәрбајчан түркләринин милли-әхлаги ән'әнәләри, һәјат тәрзи, мәишәти өз әксини тапмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» тәрбијә вә әхлаг мәктәбидир. Аллаһа, илаһи гүввәләрә, тәбиәтә инам вә һөрмәт, бөјүк-кичик мүнасибәтләринин мүгәддәслији, ата-анаја мәсләһәтли фәалијјәт, адәтләрә табечилик, сафлыг, сәдагәт кими кејфијјәтләр бу дастана хас хүсусијјәтләрдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» оғуз елләринин гәһрәманлыг сәлнамәсидир. Бурадакы инсанлар физики чәһәтдән күчлү олдуглары кими, һәм дә ағыллы, тәдбирли адамлардыр. Бу чәһәтләрдән гызлар оғланлардан, гадынлар кишиләрдән кери галмырлар. Лазым кәләндә онларла бәрабәр ох атыр, гылынч чәкир, јарыша кирир, дүшмәнлә вуруша билирләр. Оғуз гәһрәманлары ачыг вурушда гәләбә чалмағы бачара билдикләри кими, фәнд ишләтмәји дә бачарырлар. Бу гәһрәманлар мәрдәнәликләри, инсани кејфијјәтләри илә дә фәргләнирләр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» ејни заманда тарихи әсәрдир. Оғузларын һәјатынын бәдии чаларлара бүрүнмүш ифадәсидир. Бурада инсанлар арасында фәрди вә ичтимаи мүнасибәтләрин әкс-сәдасы көрүнүр. Инсанларын мәшғулијјәти һаггында мә'луматлар вар. Онлар овчулуг, малдарлыг, әкинчиликлә мәшғул олурлар. Чәмијјәтин тарихи инкишаф дөврләри, онлар арасындакы кечид просесләри өзүнү көстәрир. Дүшмәнләрлә вуруш сәһнәләри вар вә с.

Үмумән бу дастан чох мүхтәлиф чәһәтләрдән тәдгиг олунуб өјрәнилмәјә лајигдир вә бу саһәдә дүнја елминдә, гисмән дә Азәрбајчаншүнаслыгда аз иш көрүлмәјибдир. Инди «Китаби-Дәдә Горгуд»ун елми тәдгиги илә јанашы, онун мәктәб тәдрисиндә өјрәнилмәси, кәнч нәслә чатдырылмасы да бир вәзифә кими гаршыја гојулур. Јубилеј тәдбирләр планында бу мәсәлә хүсуси јер тутур вә маариф, тәдрис иши илә мәшғул оланларын өһдәсинә дүшүр. Бу күнләрдә Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијиндә тәһсил назири профессор М. Мәрдановун сәдрлији илә кечирилән мүшавирәдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик јубилеји һаггында президентин фәрманы илә әлагәдар тәртиб едилмиш тәдбирләр планы мүзакирә едилди вә назирлијин бу саһәдә көрәчәји ишләр мүәјјәнләшдирилди. Белә бир үмуми фикир вурғуланды ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны илә мәшғул олан алимләрин, мүтәхәссисләрин көмәји вә иштиракы илә үмумтәһсил орта мәктәбләриндә сәркиләрин, әдәби-бәдии кечәләрин тәшкили вә с. тәдбирләр һәјата кечирилсин; мүвафиг али мәктәбләрдә дастана һәср едилмиш елми сессија вә конфранслар тәшкил едилсин. О да нәзәрә алынды ки, бу тәдбирләр компанија сәчијјәси дашымамалы, јалныз јубилеј күнләри илә мәһдудлашмалы, кәләчәкдә дә давам етдирилмәлидир.

Ән вачиб мәсәлә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанына тәдрисдә лазыми јер верилмәсидир. Һал-һазырда орта вә али мәктәбләрин әдәбијјат, тарих вә фолклор дәрсликләриндә бу дастан һаггында мә'лумат верилир. Лакин бу мә'луматлар лазыми сәвијјәдә дејил, һәм дә бу чәһәтдән дәрсликләр арасында бир-биринә ујғун кәлмәјән чәһәтләр вар. Дастанын формалашма тарихи, оғузларын һәјат тәрзи, мүнасибәтләри вә с. һаггында мә'луматлар дәгигләшдирилмәли вә тәдрисдә ејни факта мүхтәлиф мүнасибәтләр арадан галдырылмалыдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын мәктәблиләр үчүн ишләниләрәк садәләшдирилмиш нәшрләринин ајрыча китаб шәклиндә нәшри, белә нәшрләрдә дастанын дилинин мүасирләшдирилмәси дә лазым билинир.

Мә'лум олдуғу кими, «Китаби-Дәдә Горгуд» «бој» ады илә гејд едилән он ики һекајәтдән вә бир кириш һиссәсиндән ибарәтдир. Киришдә Дәдә Горгудун дүнјаја кәлмәси һаггында гејддән сонра, онун һәјат вә инсан һаггында фикирләри верилир. Јалныз азәрбајчанлылар үчүн дејил, јалныз бөјүк түрк дүнјасы үчүн дејил, үмумән инсанлыг үчүн әхлаг дәрси кими сәсләнән бу фикирләр инди дә там мә'насы илә өз әһәмијјәтини сахлајыр. Һәмин фикирләрин бир гисмини журналын охучуларынын диггәтинә чатдырмағы лазым билирик. (Мәтнин дили профессор С. Әлизадә тәрәфиндән мүасирләшдирилмишдир).

Аллаһ-аллаһ демәјинчә ишләр дүзәлмәз.

Гадир танры вермәјинчә киши варланмаз.

Әзәлдән јазылмаса, гул башына гәза кәлмәз.

Әчәл вахты чатмајынча кимсә өлмәз.

Өлән адам дирилмәз, чыхан чан кери кәлмәз.

Бир икидин Гара дағ јумрусунча малы олса, јығар-топлајар, гисмәтиндән артығыны јејә билмәз.

Говушараг сулар дашса, дәниз долмаз.

Тәкәббүрлүк ејләјәни танры севмәз.

Көнлүнү уча тутан адамда ағыл олмаз.

Јад оғлуну сахламагла оғул олмаз, — бөјүјәндә атар-кедәр, көрдүм демәз...

Күл тәпәчик олмаз (Күрәкән оғул олмаз).
Гара ешшәк башына јүјән вурсан, гатыр олмаз.
Гараваша дон кејдирсән дә, гадын олмаз.
Лопа-лопа гарлар јағса, јаза галмаз.
Күл-чичәкли көјчә чәмән пајыза галмаз.
Көһнә памбыг без олмаз.
Гары дүшмән дост олмаз.
Гараҹыға гыјмајынҹа јол алынмаз.
Бөјүк, ити, полад гылынҹы чалмајынҹа дөјүш битмәз.
Киши, малына гыјмајынҹа ады чыхмаз.
Гыз анадан көрмәјинҹә өјүд алмаз.
Оғул атадан көрмәјинҹә сүфрә чәкмәз.
Оғул атанын јетирмәси, ики көзүнүн биридир.
Ағыллы оғул олса, оҹағынын көзүдүр.
Оғул даһа нејләсин, ата өлүб мал галмаса.
Ата малындан нә фајда, башда ағыл олмаса...
Ағылсыз адамын шәриндән аллаһ сахласын, ханым, сизи.

Әхлаг кодекси тә'сири бағышлајан бу дејимләр өз-өзлүјүндә әһәмијјәтли вә мараглыдыр — өз јериндә. Бир дә мараглыдыр ки, чохлу һадисәләрлә долу олан бу дастан һәмин төвсијәләрин практик ифадәси кими сәсләнир. Елә бил, дастанчы Дәдә Горгуд төвсијәләринә, башга сөзлә десәк, инсанлыг һаггында Дәдә Горгуд идејаларына садигликлә јарадыҹылыға киришмишдир. Она көрә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» һәм дә бир әхлаг китабыдыр.

Белә бир ҹәһәт дә диггәти чәкир ки, бу дастан Дәдә Горгудун ады илә адланыбдыр. Дәдә Горгуд образыны садәҹә озан титулу илә тәгдим вә изаһ етмәк дәгиг олмаз. Бу бир һәгигәтдир ки, озанлар, сонра да ашыглар инсанлар арасында, елдә-обада һөрмәтли шәхсләр кими таныныблар, онлары һөрмәтлә гаршылајыб, әзизләринин тојларына дә'вәт едиб, онлара хәләт вериб, гонаг сахлајыблар. Ашыглар чалыблар, охујублар, мәсләһәт, өјүд-нәсиһәт дә верибләр. Ашыг Әләскәрин ше'рләриндә нә гәдәр һәкиманә сөзләр, адәт-ән'әнәләрә чағырышлар вар. Тәсадүфи дејил ки, ашыға ел ашығы дејибләр. Бунунла белә, Дәдә Горгуд ади озан, ади ашыг дејил. Дастанын киришиндә дејилдији кими, «О киши оғузларын камил билиҹиси иди, нә дејирдисә, олурду. Кәләҹәкдән гәрибә хәбәрләр сөјләјирди. Аллаһ онун көнлүнә илһам верирди... Горгуд ата оғуз халгынын чәтин ишләрини һәлл едәрди. Нә олса, Горгуд атаја данышмајынҹа иш көрмәздиләр. О нә бујурса, гәбул едирдиләр, сөзүн тутуб кедирдиләр». Үстәлик, Дәдә Горгуд аллаһдан нә диләсә дә иди, һасил оларды. «Бајборанын оғлу Бамсы Бејрәј боју» һекајәтиндә белә бир јер вар:

«Дәли Гарҹар гылынҹыны әлинә алды. Голуну јухары галдырыб һүҹум етди. Дәли бәј Дәдәни тәпәрлә вурмаг истәди. Дәдә Горгуд деди: «Вурсан, әлин гурусун».

Аллаһын әмри илә Дәли Гарҹарын әли јухарыдан асылы галды. Дәдә Горгуд вилајәтин руһани атасы олдуғу үчүн диләји гәбул олунду».

Бу дејимләр бүтүн дастан боју өз реаллығыны көстәрир. Һүнәр, гәһрәманлыг көстәрән ушаглара Дәдә Горгуд ад гојур. Бу мә'нада бир епизода диггәти чәлб етмәк истәјирик. О заманлар белә бир адәт вар имиш ки, оғлан икидлик, ҹәсарәт көстәрмәјинҹә она ад гојмазмышлар. Дастанда беләҹә дә дејилир: «О заманлар бир оғлан баш кәсмәсә, ган төкмәсәјди, она ад гојулмазды». «Дирсә хан оғлу Буғаҹ хан боју» һекајәтиндә Дирсә ханын он беш јашына чатмыш оғлу, Буғаја галиб кәлдијинә көрә она ад гојмаг лазым кәлир. Бојда охујуруг:

«Оғуз бәјләри кәлиб, оғланын башына топлашдылар. «Дәдәм Горгуд кәлсин, бу оғлана ад гојсун; өзүјлә көтүрүб атасынын јанына кетсин. Атасындан оғлана бәјлик истәсин, тәхт алыб версин», — дедиләр».

Чағырдылар. Дәдә Горгуд кәлди. Оғланы көтүрүб атасынын јанына кетди. Дәдә Горгуд оғланын атасына сөјләмиш, көрәк, ханым, нә сөјләмиш — демишдир:...

Бу оғлан Бајындыр ханын уҹа мејданында вурушмушдур. Сәнин оғлун бир буға өлдүрмүшдүр. Гој ады «Буғаҹ» олсун. Адыны мән вердим, јашыны аллаһ версин, — деди».

Адәтән, Дәдә Горгуд бојларда тәсвир едилән һадисәләрдә билаваситә иштирак етмир. Јалныз ики бојда бу иштиракы көрүрүк. Бириндә бир гәдәр артыг, о бириндә өтәри бир иштирак. «Бајбөрдәнин оғлу Бамсы Бејрәк боју»нда Дәдә Горгуд елчилијә көндәрилир. Гызын гардашы Дәли Гарҹар баҹысына елчи кәлән Дәдә Горгуду өлдүрмәк истәјир. Дәдә Горгуд ата миниб гачыр, лакин Гарҹар ону тутур, Дәдә Горгуд дуа едиб онун голуну гурудур. Гарҹар көмәк диләјир вә сөз верир ки, баҹысыны Бејрәјә версин. Сонра да бөјүк башлыг шәрти гојур. Дәдә Горгуд Бејрәјин ата-анасына шад хәбәр кәтирир. Сонра да шәрти дејир. Бејрәјин атасы мин ајғыр ат, мин буғра-нәр, мин гоч; Дәдә Горгуд да мин гујругсуз-гулагсыз көпәклә мин бирә тапыб Дәли Гарҹарын јанына кәлир. Дәли Гарҹар издиваҹа разылыг верир. «Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бој»да Дәдә Горгуд Тәпәкөзүн јанына көндәрилир, о, Тәпәкөзлә данышыр вә мүәјјән шәртләрлә разылыг алыр.

Дәдә Горгудун дастандакы һадисәләрдә билаваситә образ кими иштиракы бунлардан ибарәтдир. Галан һалларда о, мәсләһәт верир, ад гојур, бојларын һамысынын сонунда һәјат вә инсан талеји һаггында данышыр, һикмәтли сөзләр дејир вә хејир-дуа верир. Дәдә Горгудун заман өлчүсүнә кәлмәјән, даима афоризм кими сәсләнән, мә'насы һеч вахт көһнәлмәјән сөзләри беләдир:

Һаны дедијим бәј әрәнләр,
Дүнја мәним дејәнләр!
Әҹәл кәлди, јер кизләди,
Фани дүнја кимә галды!
Кәлимли, кедимли дүнја,
Сон учу өлүмлү дүнја.

Дәдә Горгудун бу истигамәтдә дејимләриндән јенә бир-ики ҹүмлә: «Онлары да јер кизләди, әҹәл алды, фани дүнја јенә галды»; «Әввәл-ахыр узун өмрүн сону өлүмдүр!». О улу озанын хејир-дуасындан бә'зи ҹүмләләр: «Аллаһ сәни намәрдә мөһтаҹ етмәсин!»; «Јерли уҹа дағларын јыхылмасын! Көлкәлик ири ағаҹын кәсилмәсин!», «Гара Дағa јетәндә сән, кечид версин! Ашгын-дашгын сулар кечсән, кечид версин!»; «Ағ саггаллы атанын јери ҹәннәт олсун! Ағ бирчәкли ананын јери ҹәннәт олсун!».

Дәдә Горгуд бир әдәби образ кими, бәлкә дә, бир реал тарихи шәхсијјәт кими өјрәнилмәјә лајигдир, мүасир ҹәмијјәтин е'тираф олунмуш белә ағсаггаллара бөјүк еһтијаҹы вар. Меһрибанлыг үчүн, әмин-аманлыг үчүн беләләринә еһтијаҹ вар.

Бојлар ја бирбаша һекајәтләрин киши гәһрәманларынын адлары илә, ја да бојларда тәсвир олунан һадисәләрин адлары илә адландырылмышдыр. Бојлардан једдиси гәһрәманын ады илә верилмишдир: «Дирсә хан оғлы Буғаҹ хан бојыны бәјан едәр...», «Гамбөрәнин оғлы Бамсы Бејрәк бојыны бәјан едәр...», «Духа гоҹа оғлы Дәли Домрул бојыны бәјан едәр...», «Ганлы гоҹа оғлы Гантуралы бојыны бәјан едәр...», «Газылыг гоҹа оғлы Јекнәк бојыны бәјан едәр...», «Бәкил оғлы Әмранын бојыны бәјан едәр», «Ушун гоҹа оғлы Сәкрәк бојыны бәјан едәр»; бојлардан бешинин адлары гәһрәманларла әлагәдар һадисәләрлә бағлыдыр: «Салур Газанын еви јағмаландығы бојы бәјан едәр», «Газан бәк оғлы Уруз бәкин тутсаг олдуғы бојы бәјан едәр...», «Басат Тәпәкөзи өлдүрдики бојы бәјан едәр...», «Салур Газан тутсаг олуб оғлы Уруз чыгардығы бојы бәјан едәр», «Ич Оғуза Таш Оғуз аси олуб Бејрәк өлдүки бојы бәјан едәр».

Бүтөвлүкдә дастан Дәдә Горгудун адыны дашыјыр вә бу, Дәдә Горгудун мөвгеји илә әлагәдардыр. Дәдә Горгуд дастандакы Оғузларын һеч биринә бәнзәмир. О һеч кәсә мөһтаҹ дејил, һамы онун ағлына, мәсләһәтинә мөһтаҹдыр. Оғуз елләри дөвләтли, варлы елләрдир. Оғуз бәјләринин илхылары, гојун сүрүләри, дәвәләри... вар. Дәдә Горгудун игтисади имканы һаггында һеч нә дејилмир, онун бирҹә гопузу, сәси, сөзү вар вә бунунла да һәм Аллаһ јанында, һәм дә инсан јанында һөрмәтдәдир.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»У МӘКТӘБЛИЛӘРӘ!

Тофиг ҺАЧЫЈЕВ,
профессор.

«Дәдә Горгуд»у шакирдләрә бој-бој чатдырмаг лазымдыр. Индијә гәдәр дастан һаггында чох үмуми данышмышыг. Адәтән, үч-беш образ үзәриндә өтәри дајанмыш вә бүтөвлүкдә дастан һаггында мүәјјән гәдәр хош сөз демәклә кифајәтләнмишик. Беләликлә, орта мәктәбдә шакирдләр «Дәдә Горгуд» дастаны һаггында чох аз мә'лумат алмышлар. Әлавә оху јолу иләми, дәрнәкләрдәми, «Дәдә Горгуд»у шакирдләр диггәтлә өјрәнмәлидирләр. Һәтта нәјин һесабына исә, сыхышдырмагла «Дәдә Горгуд»а вахт вермәк вачибдир. Чүнки бу дастан садәчә дастан дејил, о, тарихимиздир, дилимиздир, әдәбијјатымыздыр, варлығы илә өјүнүләси шөһрәтимиздир. «Дәдә Горгуд»у охумагла, өјрәнмәклә, ону севмәклә бабаларымыза лајиг өвладлар ола биләрик. «Дәдә Горгуд»да түркүн сөз бүтөвлүјү, мәрдлији, барышсевәрлији, торпаг дүшмәнинә амансызлығы, аилә камиллији, доста сәдагәти, дөвләтчиликдә чиддијјәти долғунлугла әкс олунур. «Дәдә Горгуд» гәдим, тарихи чоғрафијамыздыр. Бу дастан XX әср торпаг мүбаһисәләринин мәнтигли чавабыдыр. Түрк гачаны говмајыб, аман истәјәни бағышлајыб. Дастан оғуз түркүнүн дили илә дејир ки, әски дүшмән дост олмаз. О вар ки, түрк кин сахлајан дејил, дүшмәнчилији унудандыр. Анчаг аталар сөзү ганундур, сынагдан чыхмыш аксиомдур, она әмәл едәндә хејир көрәрсән. Биз инди бу аталар сөзүнә лагејдлијин чәзасыны чәкирик.

Түрк вәтән јолунда, дөвләтчилик уғрунда әјинтидә баласына да, гардашына да, дајысына да күзәштә кетмәјиб. 12-чи бољу јадымыза салаг.

Биз јүксәк бәдии зөвг үчүн дә «Дәдә Горгуд»у өјрәнмәлијик, вәтәнин гәдрини билмәк үчүн дә, анамыза һөрмәт етмәјин нә олдуғуну гаврамагдан өтрү дә ону охумалы, ондан ибрәтләнмәлијик. «Дәдә Горгуд» мәсләки ушаглыгдан милләтин ганына һопмалы, хасијјәтинә, психолокијасына чеврилмәлидир. Буна көрә биз орта мәктәбдә шакирдләрә дастаны бој-бој, сәһифә-сәһифә, чүмлә-чүмлә өјрәтмәлијик.

Бу јазыда биринчи бојдан сөһбәт кедәчәк.

Һәр ил олдуғу кими, ханлар ханы хан Бајындыр Оғуз бәјләрини гонаг чағырыр. Бу дәфә белә көстәриш верир: оғлу оланы ағ отагда, гызы оланы гырмызы отагда, оғлу-гызы олмајаны гара отагда јерләшдирин. Бу тәдбир адлы-санлы Оғуз бәјләриндән сонсуз Дирсә ханы гәзәбләндирир. Ачыг едир, 40 икидини дә башына алыб кедир. Әһвалаты ханымына данышыр. Ханымынын сөзүнә гулаг асыр: көрдүјү ачлары дојурур, чылпаглары кејиндирир, борчлулары борчундан гуртарыр. Бир ағзы дуалынын алгышы илә Аллаһтаала она бир оғул верир. Он беш јашына чатанда Бајындыр ханын буға дөјүшү тамашасында бу оғлан буғаны мәғлуб едир, башыны кәсир. Дәдә Горгуд оғлана Буғач ады гојур, Дирсә хан өз оғлуна бәјлик верир. Ушағын белә ад-саны Дирсә ханын икидләрини горхуја салыр. Шејтанлајыб атасыны ондан наразы салырлар. Шәртләшиб ова чыхырлар. Дирсә хан оғлуну охла күрәјиндән вурур. Орадача гојуб кери дөнүрләр. Дирсә ханын хатунунун үрәјинә шүбһә дамыр, гырх инчә гызы бојуна алыб, ова кедәнләрин јолуна чыхыр. Дирсә ханын гырымындан никаран галыр. Газлыг дағына кәлир. Бир гарға-гузғун ениб-галхан јери тутуб кедир, оғлуну ал гана булашмыш тапыр. Анасынын «Гара гыјма көзләрин ујгу алмыш, ачгыл ахы» сәсинә Буғач көзүнү ачыр, дејир: «Бу јарадан мәнә өлүм јохдур—Боз атлы Хызр кәлди, јарамы үч кәррә сығады, дағ чичәји илә анам судун мәлһәм бујурду». Гызлар дағ чичәји кәтирдиләр, анасы дөшүнү сығады, сүдлә ган гарышыг кәлди. Мәлһәми јараја гојуб, Буғачы ата миндириб евә кәтирирләр. Буғачын өлмәдијини гырх намәрд һисс едир. Онлар Дирсә ханы тутуб, әлләрини бағлајыб кафир елинә јөнәлирләр. Буғач өзүнүн гырх икидини башына алыб, атасыны намәрдләрдән хилас едир. Ханлар ханы Буғача бәјлик верир, тахт верир. Дәдәм Горгуд кәлиб бој бојлајыр, сөј сөјләјир.

Дастанын бу бојунда оғузун тарихи кечмиши һаггында, мифоложи дүшүнчәси, адәт-ән'әнәләри, антроположи әламәтләри барәдә тарихи-елми билик нәзәрә чарпыр. Бојун башланғычындан Оғузун дөвләтчилији илә бағлы мә'лумат диггәти чәкир.

Ајдын олур ки, Оғуз дөвләти бәјликләрдән ибарәтдир. Бу бәјликләрин һамысы бир мәркәзә табедир. Дөвләтин башчысы ханлар ханыдыр. Ханлар ханы ән бөјүк вәзифәдир. Бурада вә үмумијјәтлә, дастанда бә'зән хан вә бәј титулларынын үст-үстә дүшдүјүнү көрүрүк. Мәсәлән, бу ифадәләрә диггәт јетирәк: «Дирсә **хан** дејирләрди бир **бәкүн** оғлыгызи јокды». О бири бојларда да белә мә'на ујғунлуғу көрүнүр: «Дәли Дондар ајдыр: — **Хан** Газан, мәсләһәтдир». Јахуд: «Газан **бәј** бурада јүрдилән хәбәрләшмиш, көрәлим **ханым** нә хәбәрләмиш» вә с. Анчаг дујулур ки, бу, бир сыра һалларда ја рәсми мәзмун дашымыр, ја да садәчә үслуби тәтбигдир. Ханын бәјдән јүксәк рүтбә олмасы шәксиз тәсдигләнир. Мәсәлән, ханлар ханы хан Бајандыра һеч јердә бәј дејә мүрачиәт олунмур. Јахуд, Дирсә ханын оғлуна бәјлик вермәсиндән сөһбәт кедирсә, демәли, бәјлик ашағы титулдур. Бу Галын Оғуз дөвләтиндә бәјликләрин башчыларынын јығынчаглары олур, бу јығынчагларда дөвләтин мүхтәлиф мәсәләләри музакирә олунур, гәрарлар чыхарылыр. Бундан әлавә, мүтләг бир јығынчаг да олурмуш: «Ханлар ханы хан Бајандыр јилдә бир кәрә тој едиб, Оғуз бәкләрүн гонагларды». Бу бизим бүкүнкү тә'бирлә дөвләтин варлығынын шәрти олмуш бир күнүн гејд олунмасыдыр. Көрүнүр, илдә бир кәрә кечирилән бу бајрам мәрасиминдә дөвләтчилик үчүн кәрәкли олан бир мәсәлә күндәлик сајылармыш. Мәсәлән, бу бојда (фәсилдә) Бајындыр ханын Оғуз бәјләрини мүхтәлиф мәгамларда отуртмасы, әслиндә, мәзмунча дөвләтчилик ишидир. Әкәр өвлады, оғлу-гызы олмајан бәј гара отагда отурдулурса, бәј буну тәһгир кими гәбул едирсә, демәли, бу, чәзадыр. Нијә әввәлки илләрдә јох, мәһз бу дәфә һәмин чәзаја әл атылыр? Демәли, мүһарибә нәтичәсиндәми, тәбии фәлакәтдән — зәлзәләдәнми, таун-чума хәстәлијиндәнми Галын Оғуз елиндә әһалинин сајы азалмышдыр. Инди дөвләт башчысы нәсил артымыны илин јубилеј күндәлијинә чыхармышдыр. Тәдбир долајы шәкилдә, мәчази јолла тәһлил олунур. Демәли, түрк дөвләтчилијиндә әһалинин артымына тарихән нәзарәт олунмушдур (халгларын бөјүк мүһачирәтләринин һәмишә Шәргдән Гәрбә, әһалинин сых олдуғу јердән сејрәк олдуғу истигамәтә кетдијини хатырлајын).

Бу дөвләтдә вә бу чәмијјәтдә култ анлајышы күчлүдүр. Вә марагдыдыр ки, дөвләт вә аилә култлары бир-бирини тамамлајыр. Мәсәлән, оғлундан Дирсә хана бөһтан атанда бир дәстә намәрд Буғачын ханын ата-анасыны тәһгир етдијини сөјләјир: «Ағсаггаллы гочанын ағзыны сөкди, Ағ бирчәкли гарынын сачын јолды». Бу, тәбии көрүнүр, валидејн һөрмәтинин мүгәддәслији даими олуб. Һәтта Салур Газан бојунда Газан хан гоча анасыны сағ-саламат верәрсә, галан һәр шеј дүшмәнә кечәчәјини вә'д едир. Анчаг иш онда дејил ки, Дирсә хан өз ата-анасынын тәһгир олунмасына јол вермәз — әсас одур ки, ағсаггал-ағбирчәк култунун позулмасына јухарыдан, дөвләт сәвијјәсиндән нәзарәт олунур. Буна көрә дә намәрдләр Дирсә ханы белә һәдәләјирләр: «Аған туры сулардан хәбәр кечә, әргүру јатан Ала тағдан тәпә аша, ханлар ханы Бајандыра хәбәр вара... Кәздикиндән өлдүкин јек ола. Бајындыр хан сәни чағыра, сана гаты гәзәб ејләјә». О бири намәрд дәстәси исә белә бөһтан сөјләјир: «Ал шәрабын итисиндән алды-ичди, анасилә сөһбәт ејләди, атасына гәсд ејләди». Бунлар да бу хәбәрин Бајындыр хана чатачағы илә Дирсә ха-

ны һәдәләјирләр. Ајдын олур ки, Галын Оғуз елиндә гејри-ади тәрбијәчилик мөвчуддур. Һәјат јолдашынын намусуна чавабдеһлик Дирсә ханын шәхси иши дејил. Дирсә хан вә һамы бу ишдә чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр. Адәт-ән'әнәнин, тәрбијәнин позулмасыны гаты гәзәб көзләјир. Буна көрә дә оғуз-түрк аиләси намуслудур. Буна көрә Галын Оғуз дөвләтиндә әрә вә арвада, јә'ни индики тә'бирлә һәјат јолдашына **һалал** дејирләр. Бу сөзүн әкси һарамдыр. Демәли, түркүн аилә гуручулуғунда һалаллыг, намус-шәрәф дөвләтин ганнуну илә горунан ичтимаи кејфијјәт олуб.

Дастанын илк бојундан көрүнүр ки, Оғуз елиндә вә үмумијјәтлә, түрк чоғрафијасында инсан ушаглығындан гочалана гәдәр, бешик евиндән кор евинәдәк ичтимаи һимајәдәдир. Вә шәхсијјәтин танынмасында, гијмәтләндирилмәсиндә мәрһәләләр вар. Бурада да аилә вә дөвләт институтларынын бир-бири илә әлагәси, бир инкишаф хәтти тәшкил етмәси көрүнүр. Мәсәлән, Дирсә ханын оғлунун вәтәндаш кими гәбул олунмасы онун Бајындыр ханын буғасыны басмасындан башланыр. Бу, шәхсијјәтин физики гәбулудур. Буғаны мәғлуб етдији үчүн она Буғач ады верирләр. Оғуз елиндә вәтәни горумаг, дөјүшләрдә јашамаг вәтәндашлығын мүһүм фактору олдуғундан бу физики е'тираф стимулу һәлледдичидир. Бу вахт Буғачын он беш јашы варды. Бу, елә-белә ади рәгәм дејил, еркәк түркүн кишилик (әрлик) вахтыдыр. Һәмин вахт дастандакы һадисәнин иглим чоғрафијасы һаггында да тәсәввүр верир — демәли, бу оғул исти јерин өвладыдыр.

Бу иглим ифрат истилик әламәти зонасына да дүшмүр, мәһз бизим бу күн јашадығымыз Азәрбајчанын, Сәфәви Исмајылы 14 јашында шаһлыг тахтына галдыран торпағын иглимидир. Көстәрдији физики имкана, вердији физики күч имтаһанына көрә она бир бәјлијин дахилиндә рүтбә-тахт дүшүрдү. Она атасы бәјлик верир, өз атасынын көлкәсиндә, онун јардымы, мәсләһәти илә бәјлик едә биләрди. Икинчи мәрһәләдә үмумдөвләт сәвијјәсиндә мөвге тутур — она ханлар ханы Бајындыр хан бәјлик верир. Биринчи бәјликдә Дәдә Горгудун мәсләһәти әсасдыр — о, сијаси ағсаггал дејил, анчаг Бајындыр хан сијаси ағсаггалдыр. Икинчи бәјлик ичтимаи әһатәнин, бәјлик мүһитинин Буғача мүнасибәтинин нәтичәсидир. Бәјлијин ханы Дирсәнин гырх икиди (бу, бәјлијин ордусу, һәрби гүввәси демәкдир) Буғачын исте'дадыны көрүр, онун кәләчәк јүксәлишинә гысганыр вә ону мәһв етмәјә чалышыр. Һәм дә Буғач о дәрәчәдә гәһрәмандыр ки, гырх икид (артыг бу мәртәбәдә онлар гырх намәрддир) ону мәһз өз атасынын әлилә гәтлә јетирмәји мүмкүн билир. Беләликлә, дөвләт Буғачы јеткин шәхсијјәт кими гијмәтләндирир, она бәјлик верир. Јә'ни артыг Буғач өзү гырх икидин сәркәрдәсидир.

Бојда бир мәгам да диггәти чәкир: бурада зиддијјәт, Буғачла гырх икидин, гырх икидлә Дирсәнин арасындакы әдавәт бәјлијин ичиндәдир, «марксист» тә'бирлә десәк, синфи конфликт шәклини алмајыб. Она көрә асанлыгла арадан көтүрүлүр, үмумдөвләт сәвијјәсинә чыхмадан һәлл олунур. Дастанын сонундакы зиддијјәтләрин, бәјликләр арасындакы мүнагишәнин Галын Оғуз дөвләтини мәһв етдијини хатырлајаг. Үмумијјәтлә, тарихән һәмишә түрк харичи гүввәләрлә дөјүшдә күчлү олуб, галиб чыхыб. Түрк ичәридән зиддијјәтин гаршысында ачиз олуб, түрк өзү-өзүнә галиб кәлә билмир, өзү-өзүнә мәғлуб олур. Бу бојда да зиддијјәт дахили дидишмәјә чеврилә биләрди. Онун гаршысыны гадын-ана мүдриклији алыр. Анасы Буғачы Дирсә ханла барышдырыр, ата илә оғул арасында әдавәт јаранмасына имкан вермир. Әкс һалда Дирсә ханын бәјлијинин агибәти пис оларды. Бојда икинчи дәфәдир ки, гадын сөзүнүн ешидилмәси хошбәхт нәтичә верир. Дирсә гара отаг һадисәсиндән евинә гәзәблә гајыдаркән дә ханын гәзәбини өз гадыны сојудур. Гадыны Дирсә ханын гәзәбинә бу сөзләрлә чаваб верир: «Мәнә гәзәб етмә. Инчидиб ачы сөзләр сөјләмә. Атдан ајғыр, дәвәдән буғра, гојундан гоч

өлдүркүл. Ач көрсән, дојуркил. Јалынчыг көрсән, донатгыл... Ола ким, бир ағзы дуалынын алгышилә Танры бизә бир јетман әјал верә». Бу мәгамда дастанда бу сөзләр сөјләнир: «Дирсә хан **диши әһлинин сөзијлә** улу тој ејләди». «Диши әһли» ифадәси көстәрир ки, Галын Оғуз елиндә күчлү патриархат руһу һакимдир. Бунунла белә, гадын сөзүнә бөјүк һөрмәт вар. Бу, түркүн гадына мүнасибәтиндә «Ана һаггы Танры һаггыдыр» кими әзәли ганунун јашарлылығыдыр.

Бојда даһа бир сыра деталлар вар ки, бунлар оғузун—түркүн гәдим һәјат тәрзи, мәдәни сәвијјәси, адәт-давранышлары, естетик дүшүнчәси вә с. һаггында мә'лумат верир. Дирсә ханын өвладынын дүнјаја кәлмәси һаггында илк сөз будур: «Бир нечә мүддәтдән сонра бир оғул доғурды. Оғланчығыны дајәләрә верди, сағлатды» — дајә анлајышы гәдим түркүн анаја вә өвлада гајғы мәдәнијјәтинин көстәричиләриндәндир. Демәли, капиталист аристократ мәдәнијјәтинин аиләдәки јүксәк педагожи-тибби давранышларындан сајылан бу иш түркүн гәдим етник-аилә әламәтләриндәндир. Көрпә анадан тамам тәчрид олунуб, дајәләрә верилир. Бу һалда дајә ушағын јалныз гидасы илә јох, һәм дә физики вә эгли тәрбијәси илә мәшғул олур. Бу, јүксәк сәвијјәли чәмијјәтин факторудур. Гадыны Дирсә хана белә мүрачиәт едир: «Хан бабамын көјкүсү, Гадын анамын сөјкүсү, Атам-анам вердики, Көз ачубан көрдиким, Көнүл вериб севдиким, а Дирсә хан». Бурада гәдим түркүн бүтөв никаһ-евләнмә мәчәлләси әкс олунур: гызын әр евинә көчмәсиндә ата-ананын чидди иштиракы вар — бабамын (атамын) көјкүсү, анамын сөјкүсү дејилир (бу «севки» сөзү дејил, мәһз «сөјкү» илә — сөјлә-сөзлә гәбул етмәк, бәјәнмәк демәкдир). Вә демәли, ата вә ана биркә разылыг верир. Еіни заманда гадын «көз ачубан көрдиким» (јә'ни, башга һеч кәсдә көзү олмајыб), «көнүл веруб севдиким» (јә'ни, гыз өзү бәјәнмәсә, кетмәзди) ифадәләрини ишләдир. Беләликлә, гызын әр сечмәкдә һүгугу сөјләнир. Бу, јүксәк демократик чәмијјәтин хүсусијјәтидир. Һәмин чәмијјәтдә гадын һүгугуну бу сөзләр дә тәсдигләјир — Дирсә хан гадынына, гадыны да она ејни сөзләр — тә'јинләрлә мүрачиәт едир: «Бәрү кәлкил, башум бахты, евүм тахты».

Түркүн мә'лум танрычылыг инамы бурада да көрүнүр. Бајындыр хан өвладсыз бәјләрин гара отагда отурдулмасы көстәришини верәндә мәһз Аллаһ јолуну тутдуғуну билдирир: «Оғлы-гызы олмајаны Аллаһ Тәала гарғајыбдыр, биз дәхи гарғарыз, бәллү билсүн». Демәли, һәјатда һәр шејин Аллаһ әмри илә олдуғуну гәбул едир. Демәли, Дирсә хан нә күнаһын јијәсидирсә, Танры она өвладсызлыг чәзасы вермишдир. Вә бу чәзадан хилас олмағын чарәси ачы дојурмаг, јалыны-јалавачы кејиндирмәк, борчлуну борчундан гуртармагдыр ки, онларын дуасыны, алгышыны Аллаһ ешитсин. Бу, шүбһәсиз, түркүн мифоложи-танрычылыг көрүшүдүр, ислам шәраитинә дә ујғун кәлир. Бу да түркүн гәдим мифоложи дүшүнчәсидир ки, руһ-чан бәдәндән-чисмдән кәнарда јенә јашајыр. Анасынын Буғача сөзү һәмин мәзмундадыр: **«Јүз-көзиндә чанын варса**, оғул, вер хәбәр мана». Дирсә ханын гадынына **«Өз көвдәндән** башуны кәсәјинми?» ифадәсиндә «өз» тә'јини јенә руһун-ағлын башда олмасына вә көвдәдән ајрылмасына ишарәдир. Дирсә ханын сүфрә зәнкинлији белә көстәрилир: «Дәпә киби әт јығды. Көл киби **гымыз** сағдырды». Бизә мә'лум тарихи чатдырмаларда Азәрбајчан оғузлары **гымыз** ишләтмир. Демәли, бој чох гәдим дөврләрин јарадычылығыдыр. Бојда Галын Оғуз халгынын антрсположи гурулушу барәсиндә мә'лумат вар — бу, вачиб тарихи деталдыр. Дирсә ханын гадынынын көрүнүшүндән бир чизки: **«Гара, гыјма көзләри** ган-јашла долды»; һәмин ана оғлу Буғача белә хитаб едир: **«Гара, гыјма көзләрин** ујғу алмыш, ачгыл ахы»; Дирсә хан оғлуна сөјләр: **«Ағ јүзлү, ала көзлү** кәлинләр кедәрсә, бәним кедир». Ајдын олур ки, бу халгын ичиндә гыпчаг (гыјма көз) вә оғуз (ағ үзлү, ала көзлү) чинсләри мөвчуддур. Бајындыр ханын ағ мејдандакы буға

дөјүшү көстәрир ки, бүкүнкү тореодор јарышларынын сәләфи јенә түрк-оғуз ели олуб. Тәсадүфи дејил ки, һәмин әјләнҹә-идман нөвү билаваситә Испанијада, Португалијада јашајыр — Авропанын бу торпағы сәккиз әср ислам-әрәб-түрк мәмлүк ишғалында олуб (әндәлисли Ибн Һәјјаны хатырлајын). Бој Дирсә хан оғлу Буғаҹын ады илә танынса да, һадисәләрин гәһрәманы с дејил. Һәтта бәдии мүнагишәләрин дүјүнләнмәсиндә әсас сәбәб олан Дирсә хан да бојун гәһрәман мәртәбәсинә галхмыр. Дирсә ханы бојун гәһрәманы олмагдан мәһрум едән онун ағыллы, тәдбирли гадыныдыр. Ханлар ханы хан Бајындырын ҹәзасындан әрини-аиләсини хилас едән мәһз бу гадындыр. Оғлуну намәрдләрин гурбаны олмагдан гуртарыб јашадан да бу «гадын» анадыр. Вә нәһајәт, о, әрини өлүмдән гуртарыр, бүтөв Дирсә хан бәјлијини сахлајыр, оғлу Буғаҹа икинҹи бәјлијин, дөвләтчилик сәвијјәсиндә бәј титулунун верилмәсинә наил олур, оғлунун кәләҹәк хан рүтбәси тутмағ јолуну һазырлајыр. Беләликлә, биринҹи бојун әсас гәһрәманы Дирсә ханын һалалы, бәјлијин хатуну Хан Гызыдыр. Оғуз ҹәмијјәтиндә гадына-анаја мүнасибәт бурадан, дастанын илк пилләсиндән көрүнмәјә башлајыр.

ЈЕНИ НӘШРЛӘР

ФОЛКЛОРУМУЗУН АНТОЛОКИЈАСЫ

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик јубилеји халгымызын әсл бајрам тәнтәнәсинә чеврилмиш, руһ јүксәклијинә сәбәб олмушдур. Мәһз јубилеј күнләриндә биз дастанын бојларына бир даһа ити көзлә нәзәр салыр, онларын бу күнүмүзә ишыг салдығыны дәрк едирик.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бизә гәһрәманлыг, мәрдлик, доғма торпағы јаделлиләрдән горумаг дәрси верир, ејни заманда, көзәл-әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләр ашылајыр. Ј. Талыбов вә Е. Талыбовун кечән илин сонунда чапдан чыхмыш «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында тәрбијә мәсәләләри» адлы китабында кениш охуҹу күтләси мараглы мә'луматлар ала биләр.

Китабын әввәлиндә дастандакы бојлар һаггында үмуми мә'лумат верилдикдән сонра епосун тәдгиги тарихинә өтәри нәзәр салыныр, бу саһәдә чалышан алимләрин арашдырмаларына мүнасибәт билдирилир.

Дәдә-Горгуд нәсиһәтләри, Галын Оғуз елиндә вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, һәмчинин аилә вә ҹәмијјәт проблемләрини нәзәрдән кечирән китаб мүәллифләри ајры-ајры бојларын әхлаги мәзијјәтләрини диггәтлә арашдырмышлар.

«Китаби-Дәдә Горгуд»у фолклорумузун антолокијасы адландыранлар һеч дә сәһв етмирләр. Бурада дастанларымызын јазыја алынмыш ән гәдим нүсхәләри илә јанашы, аталар сөзү вә мәсәлләр, алгыш вә гарғышлар, нәсиһәтләр вә с. әксини тапмышдыр.

Китабча Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллимләри, һәмчинин дикәр фәнн мүәллимләри үчүн фајдалы вәсаитдир.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЫ ВӘ ОҒУЗЛАР

Мүбариз ЈУСИФОВ,
филолокија елмләри доктору, професор.

«Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын гәдим тарихини, мәдәнијјәтини, гәһрәманлыг кечмишини, милли вә мә'нәви варлығыны бу күнүмүзә чатдыран, кәләҹәк нәсилләр үчүн әрмәған сајылан өлмәз бир дастандыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајҹан халгынын мүгәддәс китабыдыр. Бу китаб мүгәддәс бир шәхсијјәтин — Оғуз елинин мә'нәви атасы Дәдә Горгудун дилиндән сөјләнир. Дастанын мүгәддимәсиндә көстәрилир ки, о киши (Дәдә Горгуд) Оғузун тамам биличиси иди. Нә десә оларды, гаибдән ҹүрбәҹүр хәбәрләр верәрди. Һагг-тәала онун көнлүнә илһам едәрди. Һагг-тәаланын көнүлләрә вердији илһам вәһјдир. Вәһј исә пејғәмбәрләрә верилир. Дастандан белә көрүнүр ки, Мәһәммәд пејғәмбәр заманына кими Дәдә Горгуд да Оғуз елинин пејғәмбәри олмушдур. Дәдә Горгудун пејғәмбәр олмасына тамамилә тәбии бир һал кими бахмаг лазымдыр. Чүнки уҹа Танры јер үзү халгларынын һәр биринә өзүндән мүдрик шәхсијјәтләр вермишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» өз мәзмунуна көрә реал һәјат һадисәләрини тәҹәссүм етдирән әбәди идрак китабыдыр. Бу китаба дахил олан әһвалатларда инсанларын мә'нәвијјаты, дүнјакөрүшү, бу күнү вә сабаһы барәдә һәмишә кәрәкли олан һөкмләр верилир. Анҹаг бу һөкмләр рәсми ифадәләрдә јох, бәдии тәхәјјүлүн имкан вердији сон дәрәҹә јүксәк бир үсулда ифадә олунур. Китабдакы һөкмләрин бәдии јолла ифадәси онларын јаддашларда даһа узун мүддәт јашамасыны тә'мин едир.

Бунунла да халг улу Дәдә Горгуд һикмәтләрини бәдии сәҹијјәләндирмә јолу илә өз ганына вә ҹанына һопдурмағын ән реал јолуну өзү сечмиш олур.

Танры бу күн дә халгымыза Дәдә Горгуд әсилли Һејдәр Әлијев кими мүдрик бир шәхсијјәти бәхш етмишдир. Мәһз халг онун сајәсиндә өз мә'нәви варлығыны дәрк едир вә јашајыр. Мөһтәрәм президентимизин «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1300 иллик јубилеји барәдәки шәрәфли фәрманы мәһз мә'нәвијјат дүнјамызын мәнимсәнилмәси вә јашадылмасы бахымындан чох мүһүм тарихи һадисә кими гијмәтләндирилмәлидир.

Мөһтәрәм президентимизин фәрманы «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәдгиги, тәһлили вә тәблиғи саһәсиндә мүтәхәссисләр гаршысында кениш истигамәтләр ачыр. Һәмин истигамәтләр дастанларын даһа әтрафлы өјрәнилмәси барәдә јени-јени фикир вә мүлаһизәләрин сөјләнилмәсинә зәмин јарадыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» барәдәки тәдгигатлары, ахтарышлары, фикир вә дүшүнҹәләри тәһлил едәркән мүтәхәссисләрин бу вә ја дикәр дәрәҹәдә тохундуглары ашағыдакы кими мәсәләләр даим диггәти ҹәлб едир:

1. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын һәҹми.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын әлимиздә олан вариантынын ҹоғрафи тәәссүраты, билаваситә, Азәрбајҹан вә Шәрги Анадолу илә бағлыдыр. Дастанларын мүгәддимәсиндә Дәдә Горгудун Оғуз елинин, Оғуз халгынын мүгәддәс шәхсијјәти олдуғу көстәрилир. Бурада дејилир ки, Горгуд Ата Оғуз гөвмүнүн (халгынын) мүшкүлүнү һәлл едир. Һәр нә иш олса Горгуд Атаја данышајынча ишләмәздиләр. Һәр нә ки бујурса гәбул едәрдиләр.

Дастанларда Оғуз гөвмү (Оғуз халгы), ич Оғуз (үч охлар), Дыш Оғуз (боз охлар) барәдә данышылса да, үмумијјәтлә, Оғуз халгынын әразиси вә ҹоғрафијасы барәдә там ајдынлыг әлдә етмәк олмур. Јә'ни, дастанларда Оғузун бүтүн ҹоғрафи әразиси барәдә јох, әсасән, Азәр-

бајчан вә Шәрги Анадолу һаггында мә'лумат әлдә едилир. Бу о демәкдир ки, дастанын әлимиздә олан варианты Оғуз елинин Азәрбајчан вә Шәрги Анадолу саһәләринә аиддир. Дастанын Оғуз елинә мәхсус дикәр әразиләрә аид һиссәләри исә мөвчуд вариантда әкс олунмур. Бу күнәдәк кәлиб чыхан «Китаби-Дәдә Горгуд» варианты анчаг 12 бој вә бир мүгәддимәдән ибарәтдир. Нәзәрә алсаг ки, Дәдә Горгуд дөврүндә Оғуз ели даһа кениш әразиләри әһатә етмишдир, онда дастанын әввәлки вариантынын даһа кениш һәчмли олдуғу барәдә фикир ирәли сүрмәк мүмкүндүр. Гәдим оғузларын дөвләтчилик гурулушунун, гәбилә-тајфа бирләшмәләринин тәркиби барәдәки мә'луматлара әсасән «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын илкин мигдары барәдә дә тәхмини фикир сөјләмәк олар.

Гәдим Оғузлара мәхсус гәбилә-тајфа бирләшмәләринин адлары орта әср тарихчиләринин вә алимләринин әсәрләриндә дә гејдә алынмышдыр. Мәсәлән, Фәзлуллаһ Рәшидәддинин «Чами әт-тәварих» (Чәми тарихләр), Јазычы оғлу Әлинин «Тарихи али Сәлчуг» (Сәлчуг аиләсинин тарихи), Әбүл Гази ханын «Шәчәрәји тәракимә» (Түркләрин нәсилләри) әсәрләриндә гәдим оғузларын 24 гәбилә-тајфа бирликләринин ады көстәрилир. Маһмуд Кашгаринин «Диван»ында исә бунларын икиси верилмәјиб, 22-синин ады саданыр. Бој кими верилән бу адлар әслиндә гәдим Оғузларын дахили дөвләтчилик гурулушу илә бағлы олмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны да бој адландырылыр. Анчаг әслиндә бу дастан 12 бој шәклиндәдир. Гәдим Оғузларын 24 бојдан ибарәт олдуғуну нәзәрә алсаг, дастанын ән азы 24 бојдан ибарәт олмасы фикрини ирәли сүрмәк мүмкүндүр.

Әлимиздәки дастанын илкин вариант шәклинә мүвафиг бүтөв олмадығы дастанын үмуми мәзмунунда ашағыдакы кими мүшаһидә едилир.

а) бој адлары

«Китаби-Дәдә Горгуд»да дастанлар бој адлары илә верилир. Дастанларын өзүндә Оғузун 24 бој адындан сәккизи хатырланыр. Бунлардан икиси ајрыча бој ады кими ишләдилир. Биринчи бој **Бајат** бојудур. Бу ад мүгәддимәнин илк чүмләсиндә ишләдилир. «Рәсул әлејһүссәлам заманында Бојат бојундан Горгуд Ата дерләр, бир әр гопду».

Икинчиси, **Гајы** бојудур. Бу бојун ады ашағыдакы чүмләдә ишләдилир: «Ахыр заманда ханлыг кери Гајыја дәкә» (Ахыр заманда һакимијјәт јенидән Гајы гәбиләсинә чатачаг).

«Китаби-Дәдә Горгуд»да дикәр бој адлары шәхс адлары илә бирликдә верилир. Бунлар ашағыдакылардыр:

Бајындыр — Оғуз ханынын ады кими верилир.

Салур — Бајындыр ханын күрәкәнидир. Газан ханын нәслини билдирән ад кими ишләнир (Улаш оғлу Салур Газан).

Дүјәр — Сәркәрдә, минбашы Дүјәрин ады кими верилир. Духа гоча оғлу Дәли Домрул адындакы Доха сөзү дә Дүјәрин бир варианты кими ишләдилир.

Гыныг — Оғузда үзү өртүлү кәзән дөрд адамдан бири Гырх Гынығын адында ишләдилир.

Ганлы — Ганлы гоча оғлу Гантуралын адында ишләдилир.

Бәнкдүз — Бығы ганлы Бәкдуз Әмәнин адында ишләнир.

Дастанда 24 Оғуз гәбиләсиндән 8-нин адынын чәкилмәси о демәкдир ки, башга адлар бурада олмајан бојларда ифадә олуна биләрди.

б) дастан гәһрәманларынын бир гисминә аид әһвалатларын әкс олунмасы.

Дастанда Дирсә Хан, Буғач, Уруз, Гантуралы, Дәли Домрул, Бәкил оғлу Имран, Әјәрәк вә Сәјәрәк, Басат, Бејрәк, Јенәк һаггында әһвалатлар верилдији һалда, Бәкдүз Әмән, Гаракүнә, Дәли Дондар, Гара Будаг, Гәфләт Гоча оғлу Шир Шәмсәддин, Елин Гоча оғлу Денә билмәз Дәләк Уран, Доғсун оғлу Рүстәм, Дәли Әврән, Соған Сары, Дәмир Донлу Мамаг, Ајруг Чандан

кими гәһрәманлар барәдә ајрыча әһвалатлар јохдур. Күман ки, һәмин Оғуз икидләринә аид әһвалатлар дастанын бизә мә'лум олмајан башга бојларында верилир.

2. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындакы әһвалатларын гәдимлији Дәдә Горгуд китабынын бүтөв бир шәкилдә формалашмасы вә Оғузун ичәрисиндә кениш јајылмасы биздән 1300 ил әвәлки тарихә бағлыдыр. Јә'ни 1300 ил әввәл бу китаб артыг Дәдә Горгуд дејимләри илә формалашыб Оғузун мүгәддәс китабына чеврилмишдир. Һәр бир әһвалатын сонунда Дәдәм Горгуд бој бојлады, сөј сөјләди, бу Оғузнамәји дүздү, гошду сөзләринин ишләдилмәси она ишарә верир ки, һәгигәтән, әһвалатлар мөвчуд имиш, анчаг онун дүзүлүб гошулмасы, Оғузнамәјә чеврилмәси Горгуд Атаја мәхсус олмушдур. Јә'ни һәр бир бој бир әһвалата һәср олунур вә бу бојларын өзү ајрылыгда бир Оғузнамә кими мәшһурлашыб.

Беләликлә, ајдын олур ки, Дәдә Горгуд китабындакы һадисәләр онларын Оғузнамә һалына дүшмәсиндән даһа әввәлки заманлара аиддир. Дәдә Горгуд бојларынын өзүндә һәмин әһвалатларын һансы замана аид едилмәси барәдә мәһз китабын өзүндән мә'лумат алмаг олур. Газылыг Гоча оғлу Јенәк бојунда Јенәк дустаг олмуш атасыны хилас етмәк үчүн Бајындыр хандан көмәк истәјир. Бајындыр хан 24 санчаг бәјини көмәјә чағырыр. 24 санчаглыг Гәдим Оғузун дөвләтчилик гурулушундакы 24 гәбилә вә тајфа бирликләринин мәчмусундан ибарәтдир. Мәһз Дәдә Горгудда ады чәкилән 24 санчаглыг (24 гәбилә-тајфа бирлијиндән ибарәт олан бир дөвләт) Оғузун дөвләтчилик гурулушунун тарихән мүәјјәнләшдирилмәси үчүн зәрури амилләрдән биридир.

Түрк халгларынын тарихиндән дөвләтчилик гурулушундан бәһс едән әсәрләрдә, арашдырмаларда илк дәфә гәдим һунларын 24 иттифагдан ибарәт дөвләтчилик гурулушуна малик олмасы барәдә мә'лумат алмаг олур. Һәр ил бу 24 гәбилә-тајфа башчылары бөјүк һөкмдарын (ханлар ханынын) јанына топлашыб өзләринә рәһбәрләр сечәрләрмиш. «Китаби-Дәдә Горгуд»да да бу аналокијаны көрмәк мүмкүндүр. Оғуз һөкмдары, ханлар ханы Бајандыр хан илдә бир дәфә Оғуз бәјләрини јанына топлајыб онларла сөһбәт едәрмиш.

Гәдим һунлардакы бу гајданын «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы ифадәси мәһз Бајындыр ханын өзүнүн дә гәдим вә мәшһур Оғуз ханынын прототипи олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. Һәмчинин ерамыздан 300 ил әввәл јаранмыш гәдим һун дөвләтинин мәһз Оғуз дөвләти олмасы барәдә фикир сөјләмәк имканлары да истисна олунмур. Гәдим һун дөвләтинин ән мәшһур нүмајәндәләри, 24 гәбилә-тајфа иттифагынын јарадычысы Чин мәнбәләриндә ады Мао Тун (Мете) кими гејд едилән бир һөкмдар олмушдур. Тәркибиндә 24 гәбилә-тајфа иттифагы бирләшән һун империјасы мәһз Мао Тунун (Метенин) дөврүндә күчлү бир дөвләтә чеврилмишдир. «Дәдә Горгуд»дакы Бајындыр ханла Мао Тун арасындакы аналожи охшарлыг Бајындыр ханын мәһз Мао Тунун прототипи олдуғуну сөјләмәјә имкан верир. Бу фикри һәмчинин, «Оғуз хаган» Оғузнамәсиндә Оғуз ханынын башына кәлән әһвалатларын Мао Тунла охшар олмасы да бир даһа тәсдиг едир.

3. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили зәнкин бир поетизм үзәриндә гурулмушдур. Бу адын поетиклији онун гурулушундакы рәнкарәнк паралелизмләрдә, о чүмләдән, һәмин паралелизмләрин аһәнкдар дүзүлүшүндә тәчәссүм олунур. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили бу чәһәтдән, Орхон-Јенисеј јазыларында, гәдим Оғузнамәләрдә, һәмчинин, М. Кашгаринин «Диван»ында верилән гәдим түрк ше'р үслубуну хатырладыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун истәр тәһкијә, истәрсә дә нәзм дилиндә гәдим түрк ше'р үслубуна мәхсус күчлү лаконизм вардыр.

Шүбһәсиз, бу е'чазкар үслуб гәдим түрк, һәмчинин гәдим Азәрбајчан дили бәдии ифадә имканлары-

нын даһа дәрин көкләрә бағлы олдуғуну вә узун заманлар әрзиндә зәнкин инкишаф јолу кечдијини көстәрир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун е'чазкар дил вә үслуб зәнкинлији мүгәддәс шәхсијјәт олан Горгуд Атанын сөјләдији кәламларын узун заманлар әрзиндә севилә-севилә охунмасыны, мәнимсәнилмәсини вә јадда галмасыны тә'мин едир.

Бунунла бирликдә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун бүкүнкү охучу тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә тә'сир көстәрән мүәјјән амилләр мөвчуддур. Бу амилләрин башлычасы «Китаби-Дәдә Горгуд»ун јарандығы күндән индијәдәк дилдә баш верән дәјишикликләрдән ибарәтдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилини мүасир дил илә мүгајисә етдикдә мә'лум олур ки, бурадакы чүмләләрин синтактик гурулушу илә мүасир дилдәки синтактик гурулуш арасында фәрг һисс олунмур. Анчаг китабдакы сөз тәркиби мүасир Азәрбајчан дилиндәки сөз тәркибиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Бу фәргләр, әсас е'тибары илә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә һәм Азәрбајчан дили вә һәм дә башга түрк дилләри илә паралел ишләнән сөзләр вардыр: **демәк-ајытмаг, күрәкән-күјәкү, чөл-јабан, кечә-дүн, сабаһ-данла, сөзләшмәк-ајтышмаг, варлы-бај, ат-јонд.**

2) «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндәки сөзләрин мүәјјән гисми көһнәлиб мә'насыны итирмиш вә мүасир дилдә ишләнмәјән ваһидләрдән ибарәтдир. **Ашут (кечид), аја (јијә, саһиб), ал (һијлә), ал (нәсил), арғыш (сорагчы), гутлу (мүбарәк), даму (чәһәннәм), әсрүк (сәрхош), душ (јуху), дүп (мәркәз), әсән (сағ), имрәнмәк (һәвәсимәк), иләтмәк (апармаг), јајаг (пијада), әдүк (чәкмә).**

3) «Китаби-Дәдә Горгуд» дөврүндә ишләнән, мүасир дөврдә мә'насы дәјишмәмиш сөзләр: **ағыз (сәрһәд), ағач (мәсафә, өлчү), ағырламаг (әзизләмәк), ајаг (гәдәһ, пијалә), бој (гәбилә, нәсил, әһвалат), јүклү (һамилә)** вә с.

4) Әрәб вә фарс мәншәли сөзләр: **нәггарә (нағара), мүрәссә (гијмәтли), завал (хәстәлик), дистур (ичазә), вагиә (јуху), бәга (даим), бизәвал (әбәди, сонсуз), амәнна (иман кәтирдим), әлагибәт (сонда), нигаб (өртүк) мүти (итаәткар), тәнәф (чадыр ипи), тәһсинләмәк (тә'рифләмәк)** вә с.

«Китаби-Дәдә Горгуд»у биздән 1300 иллик бир заман мәсафәси ајырса да, мүдрик Горгуд Атанын кәламлары бүтүн заманларда өз тәравәтини сахламыш вә сахлајачагдыр. Одур ки, бу китабы мәнимсәмәк вә кәнч нәслә мәнимсәтмәк зијалыларын, алимләрин, педагогларын мә'нәви борчудур. Бизим мә'нәви борчумуз бир дә ондан ибарәтдир ки, Улу Дәдә Горгудун мүгәддәс кәламларыны көрпәләримизин бешик нәғмәләринә чевирә биләк.

МӘДӘНИЈЈӘТИМИЗИН, ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗЫН ИФТИХАРЫ

Нәриман ХӘЛИЛОВ,

Һ. Зәрдаби адына Кәнчә Дөвләт Педагожи Институтунун баш мүәллими.

* *

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны заман вә елми истигамәт мәһдудијјәти билинмәдән арашдырылмаға тәдгиг олунмаға лајиг бир абидә олуб, һәмишә јашыл, һәмишә баһарли бир фикир топлусудур. Һәр кәс көкү узаг кечмишләрә сөјкәнән бу әхлаги фикир топлусундан истәдији суала чаваб тапа биләр. Дастанда диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә һәм Азәрбајчан халгынын кечмиши, һәм дә бу күнү илә сәсләшән әхлаги-тәрбијәви фикирләрин зәнкинлији вә мөһтәшәмлијидир.

Әхлаги-тәрбијәви фикирләр ајры-ајры бојларда тәсвир олунан һадисәләрин, әһвалатларын идејасына, мәзмунуна, руһуна елә гајнајыб гарышыб ки, буну јалныз дујмаг, дәрк етмәк, дүзкүн нәтичә чыхармагла билмәк олар. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын чаһаншүмул бир мәһәббәт газанмасынын сирри һәр шејдән әввәл бурада гојулан әхлаги-тәрбијәви фикирләрин тутумунда, бәшәрилијиндә, әбәдилијиндә, реаллығында, мүгәддәслијиндә бүтүн дөврләрлә, бүтүн халгын дүшүнчәси, мәишәти илә гырылмаз әлагәсиндәдир. Вәтәнпәрвәрлик һисси, ата-ана мәһәббәти, әхлаги тәмизлик идеалы, һәјат севкиси вә с. кими һиссләр мәкәр тәкчә кечмишәми аиддир, јахуд бирчә халгамы мәхсусдур?!

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында тәсвир олунан һадисәләрин мәркәзиндә елин, халгын, вәтәнин бүтөвлүјүнү горумаг, намәрдләрә, јалтаглара, горхаглара гаршы амансыз олмаг фикри дајаныр. Инсан әхлагынын ән бариз тәзаһүр формасы, көстәричиси, атрибуту вәтәнә, јурда, торпаға мәһәббәтлә үзви шәкилдә бағлыдыр. Вәтәнпәрвәрлик һиссиндән кәнарда әхлаги учалыг, мә'нәви тәмизлик вә гәһрәманлыг ағласығмаздыр. Тәсадүфи дејил ки, Прометеј дә күчүнү торпагдан алыр. Вәтән мәһәббәти аилә, өвлад мәһәббәтиндән уча вә гүввәтлидир.

Оғуз бәјләрини икидлијә, мәрданәлијә сөвг едән, дүшмән үзәриндә гәләбәјә руһландыран, ел көзүндә учалдан вәтәнпәрвәрлик һиссидир. Аиләјә, аилә үзвләринә, јурда, торпаға, доғма јерләрә сонсуз мәһәббәтдир. Дирсә оғлу Бамсы Бејрәји дә, Тәккөзү мәһв едән Басаты да, Оғуз елинин күвәнчи олан Салур Газаны да, бүтүн көркәми илә кафир дүшмәнләри ләрзәјә салан Гарача Чобаны да фөвгәл'адә икидлик нүмунәләри көстәрмәјә руһландыран, дамарларында ганы чошдуран ел истәји, аилә гејрәти, вәтән мәһәббәтидир. Вәтән мәһәббәти һисси бојларын ана хәттини тәшкил едир.

Газан хан Оғуз елинин ән шүчаәтли, ән инамлы гәһрәманы, ән гајғыкеш вә чәсур сәркәрдәси олмагла јанашы, јүксәк әхлаги-мә'нәви вә инсани сифәтләрә малик бир шәхсијјәтдир. Самур Газан, сөзүн һәгиги мә'насында, бир вәтәнпәрвәрдир. Вәтәнә, халга хәјанәт, дөнүклүк она јад һиссләрдир. Белә адам онун өз доғма оғлу олса белә күзәштә кетмәз, күнаһыны бағышламаз. Будур, дөјүшләрин бириндә ағыр јараланыб, һушуну итириб дүшмәнә әсир дүшән оғлу Урузу дөјүшдән гачан, горхаг санараг Газан дејир:

«Бәјләр! Танры мана бир кор оғул вермиш. Варајын, ону акасынын јанындан алајын, гылынчла паралајын, алты бөлүк един, алты јолун ајрыдында бурахајын! Бир дәхи кимсә јазы јердә јолдаш гојуб гачмаја». («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 74).

Газан тәмиз әхлаглы, саф вичданлы, пак үрәкли бир инсандыр. Әр, аилә башчысы кими дә нәчиб кејфијјәтләрә маликдир. О, һәјат јолдашы, икид гадыны Бурла Хатуна дәрин һөрмәт бәсләјир, она сәда-

гәтлидир, лазым кәлдикдә онун ағыллы мәсләһәтләринә сәбрлә гулаг асыр.

Ловғалыг, мәнәмлик, өзүнү өјмәк, тәкәббүрлүк Газанын тәбиәтинә јаддыр. Пахыл, ловға, худпәсәнд адамлардан, горхаглардан хошу кәлмир. Газан үчүн халг е'тимадындан, халга һөрмәтдән јаранан мәһәббәт һисси өвлад һиссиндән, аталыг мәһәббәтиндән чох јүксәкдә дајаныр. Оғузларда јалтаглыг јасагдыр, һамы ејни өлчү илә гијмәтләндирилир. Газан нә гәдәр икидлик көстәрирсә, бунунла өјүнмүр. О, икидлији илә өјүнәнләри киши сајмыр.

Он мин әрән јағы көрдүмсә,
ојнум дедим,
Јикирими мин әр јағы көрдүмсә,
јыламадым...
Ағ мејданда јумру башы
топча кәсдим,
Онда дәхи әрәм, бәјәм дејү
өјүнмәдим,
Өјүнән әрәнләри хош көрмәдим.

«Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 142—143).

Газанын Оғуза аси чыхан, Оғуз бирлијини позмаға чалышан дајысы гоча Арузу өлдүрмәси нә гәддарлыг иди, нә дә ағвалидејинлик. Бу, Оғузларда әсрләр боју давам едән әхлаги-тәрбијәнин позулмаз гәрарыдыр. Газан мәрд адамдыр. Намәрдликлә адам өлдүрмәји, наһаг баш кәсмәји кишилик сајмыр. Лакин о, намәрдлијә гаршы да амансыздыр. Бејрәји алдадыб јанына чағыран вә гәфил гылынчлајыб өлдүрән Арузу «—Мәрә гават! Мүхәннәтликлә әр өлдүрмәк нечә олур, мән сәнә көстәрәјдим!» — дејиб бир һәмлә илә ганына гәлтан едир.

Газан һәм дә хејирхаһ, сәхавәтли, һуманист адамдыр. Дөјүш заманы гачаны говмаз, јалвараны өлдүрмәзди. Газан үч илдә бир дәфә малыны, дөвләтини Оғуз елинә пајлатдырырды. Онун Шөку Мәлијә данасыз-шавасыз тәккә гоча анасыны тәләб етмәси горхаглыгдан јох, хејирхаһлыгдан ирәли кәлирди.

Үмумијјәтлә, Газан хан Оғуз елинин ән күвәнч гәһрәманы, ән гајғыкеш сәркәрдәси кими әхлаги-инсани сифәтләрә малик јадда галан, башгаларына нүмунә олан көркәмли бир шәхсијјәтдир. О, бүтүн фәалијјәтиндә әдаләтли, инсанпәрвәр, мүдрик вә вәтәнпәрвәр бир сурәт кими өрнәкдир. Газан мүасир кәнчләримизин һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә унудулмаз, һәмишәјашар нүмунәдир.

Оғузун икидликдә, әдаләт вә хејирхаһлыгда Газандан аз фәргләнән дикәр мәрд вә басылмаз гәһрәманлары да вардыр. Гаракүнә, Аруз гоча, Ушун гоча, Дирсә хан, Бәкил, Гарача Чобан, Бајбечан, Гызлыг гоча, Әмән вә б. Јүксәк әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләри илә фәргләнирләр.

Мәдәнијјәтимизин, әдәбијјатымызын, һабелә педагожи фикир тарихимизин һәгиги ифтихары олан бу улу дастанда иштирак едән зәһмәткеш инсан сурәтләриндән ән мәшһуру, ән бөјүјү, ады дилләр әзбәри олан Гарача (Гарачуг) Чобандыр. Гарача Чобан фөвгәл'адә күчә, јүксәк әхлаги-тәрбијәви сифәтләрә маликдир. Дастанда Газан вә Бамсы Бејрәк кими мәшһур гәһрәманларын лајиг көрүлдүјү, чағрылдығы «Әрәнләр әврәни» адына о да лајиг көрүлүр, о да белә чағрылыр. Јолдашлыг вә достлуға садиг олан Гарача Чобан гибтә доғуран гәһрәманлыг кејфијјәтләри, кишилијә, инсанлыға лајиг әхлаги-мә'нәви сифәтләри, јашамаг мәрамы, ичтимаи гајәси, чәсарәти, дөјүш бачарығы илә бүтүн гәһрәманлардан јүксәкдә дурур. О, әфсанәви күчә вә көркәмә маликдир. Онун Донузкүч вә Габанкүч адлы ики гардашындан башга ајры бир көмәкчиси јохдур.

Гарача Чобанын һејрәтамиз сапандынын чартылтысы вә атдығы гојун бөјүклүкдә дашлар бөјүк бир дүшмән ордусуну дармадағын едир. Чүнки Чобанын үчјашар дана дәрисиндән сапандынын ајасы, үч кечи түкүндән сапандынын голлары иди. Һәр атанда он ики батман даш атырды. Атдығы даш јерә дүшмәзди. Јерә дәхи дүшсә, тоз кими совруларды, очаг кими ојуларды. Үч иләдәк дашын дүшдүјү јердән от битмәзди.

Гарача Чобан сөзүнә, әһдинә, вәзифәсинә вәфалыдыр. Дүшмәнин јағлы вә'динә, рүтбә, бәхшејиш кими тәклифинә алданмыр. Өһдәсиндә олан он мин сүрүнү көз бәбәји кими горујур. Бу кејфијјәт ону даһа нәчабәтли вә мәғрур едир. О, Газана садиг чобан олдуғу гәдәр дә, садиг достдур, архадыр. Газанын евини, аиләсини, хәзинәсини кери алмаг үчүн мисилсиз сәдагәтлилик нүмунәси көстәрир. Әслиндә Гарача Чобан үмумхалг сәрвәтини горујур. Газанын ихтијарында олан мал-дөвләт дә халга мәхсусдур. Гарача Чобаны башгаларындан фәргләндирән өз әхлагы, өз тәрбијәси, өз мәнлији, өз мә'нәви дүнјасыдыр. О, јалныз бир бојда иштирак етмәсинә бахмајараг, јенилмәз, гүдрәтли гәһрәман, мә'нәви паклығы илә фәргләнән зәһмәткеш инсан кими охучунун рәғбәтини газаныр, јаддашында дәрин изләр бурахыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да Бејрәк, Басат, Гантуралы, Буғач, Уруз, Гарабудаг, Јејнәк, Сәкрәк, Әјрик вә с. кими кәнчләр јүксәк инсани сифәтләри вә дөјүш габилијјәтләри илә јашлылардан кери галмырлар. Даһа сонра дастан дүзүмчүсү Оғуз елинин сонракы талејини дә унутмур. Бајындыр, Салур Газан, Дирсә хан кими јашлы нәсли әвәз едәчәк гәһрәманларын варлығыны, е'тибарыны бәјан едир.

Дастанда нәчиб әхлаги сифәтләри илә диггәти чәлб едән сурәтләрдән бири Бејрәкдир. Бејрәк ата-ана диләјиндән, елин алгышы илә, бөјүк нәзир-нијазла дүнјаја кәлир. Бејрәк хејирхаһ, саф үрәкли, севкидә сәдагәтли бир икиддир. Бејрәкдән чејран овундан пај истәјән гыза:

— Ханым, мән овчу дејиләм, һамысы сизин олсун! — дејир.

Бејрәјин ән нәчиб сифәтләриндән бири достлуға, јолдашлыға сәдагәтли олмасыдыр. О, он алты иллик дүшмән әсарәтиндән сонра вәтәнә кәлир, атанын кор олмуш көзүнү сағалдыр, ону өлмүш кими гәләмә верән Јаланчы оғлу Јаланчыја бағышлајыр. Севкилисинә говушур, лакин 39 јолдашыны гүрбәтдә, гәзаматда гојуб тој етмәји өзүнә ар билир.

«Газан бәј ајдыр:

— Кәл а! Мурадына јетиш!

Бејрәк ајдыр:

— Ханым Газан! Јолдашларымы чыхармајынча, һасары алмајынча, мурада ирмәзәм» («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 67).

Бејрәк отуз доггуз јолдашыны әсирликдән азад едиб кери дөндү. О, тојуну тәк етмәди. Бејрәк једди бачысыны једди икидә верди. Газанлары да Оғузда истәдији гызы алды. Отуз доггуз јолдашы илә Бејрәјин тоју бир заманда башлады. Дәдә Горгудун ел шәнлијиндә дедији сөзләр һамыја хош овгат бәхш етди: — Вәтәндән, елдән әзиз нә вар ки! Һеч кәс ондан ајрылмасын. Гүрбәтә дүшмәсин. Гүрбәтә дүшәнләр сағ-саламат кери дөнсүн!

Бејрәк сонунчу бојда мәрданәлик вә сәдагәтин гурбаны олур. Аруз гоча Оғуз бирлијинә хәјанәт едәрәк ону өз тәрәфинә чәкмәк, Газан хана гаршы гојмаг истәјир, лакин Бејрәјин характеринә, әхлагына, тәрбијәсинә, дүшүнчәсинә хәјанәт, дөнүклүк јаддыр. О, Газана дөнүк чыхмыр, онун чөрәјини итирмир:

Мән Газанын не'мәтини чох
јемишәм,
Билмәзсәм, көзүмә дурсун!
Гарагочда газылыг атына чох
минмишәм,
Билмәзсәм, мәнә табут олсун!
Јахшы кафтанларын чох кејмишәм,
Билмәзсәм, кәфәним олсун!
Ала барикаһ отағына чох
кирмишәм,
Билмәзсәм, мәнә зиндан олсун!
Мән Газандан дөнмәзәм,
бәлли билкил!

«Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 153).

Бејрәјин һеч шејлә мүгајисә олунмајан бу мәрданәлији вә дөнмәзлији әхлаги-мә'нәви паклығындан, елинә, халгына сәдагәтиндән ирәли кәлир.

Бәли, будур өлүмүн көзүнә дик бахмаг! Мәһз белә олур мәрдлијин, гәһрәманлығын зирвәсинә учалмаг! Илаһи мүгәддәслијә бәләнмәк, дөзүм вә өлмәзлик мүчәссәмәсинә чеврилмәк, Оғуз адына лајиг әбәди сәдагәт буна дејәрләр! Бөјүјүнә, Вәтәнинә, сүдүнә дөнүк олмајаны, чөрәк итирмәјәни тарих дә јаддашындан итирмәз!

Бу күнүмүзүн кәнчләринә дастанын диктәси ибрәтлидир: Бејрәјин символик шәклини үрәјинизин ба-

шында кәздирин! О сизә Вәтән севкиси, гәһрәманлыг чәсарәти бәхш едәр!

Дастанда Дәли Домрулун чох марағлы вә өзүнәмәхсус хүсуси јери, мөвгеји вардыр. Онун дүшүнчәләри бир гәдәр мәһдуд олса да, пакдыр, үлвидир, тәбиидир, мәгсәди ишыглы вә тәмиздир. Онун дүнјакөрүшү дә хәјанәтдән, писликдән, намәрдликдән чох-чох узагдыр. Дәли Домрул өлүм фәлакәтиндән бәшәр чаныны хилас етмәјә чалышыр. Буна бахмајараг, өлүм горхусу илә — Ал ганадлы Әзраиллә үз-үзә кәлир. Лакин о јүксәк мә'нәвијјаты, тәмиз һәрәкәтләри, икидлији вә севимли арвадынын аличәнаблығы, сәдагәти, һуманизми, аилә—әр мәһәббәти уғрундакы фәдакарлығы сајәсиндә өлүмдән хилас олур. Улу Танрынын бујруғу илә Дәли Домрул арвады илә 140 ил әлавә өмүр сүрүрләр.

«Дәли Домрул» бојунда иштирак едән Аллаһ вә Әзраил сурәтләри чанлы варлыг кими тәсвир едилмишдир. Белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, бу дастан Оғузларын ислам дининә ситајиши дөврүндә мејдана кәлмиш вә формалашмышдыр.

«Дәдә Горгуд» дастанында диггәти чәлб едән мүсбәт әхлаги сифәтләрә малик кәнчләрдән бири дә Уруздур. О, һәр шејдән әввәл, атасына лајиг гәһрәманлыг сифәтләринә маликдир. Уруз беш бојда (II, III, IV, IX вә XI) иштирак едир вә бүтүн варлығы илә халга, вәтәнә бағлыдыр, намуслу, гејрәтли, фәдакар оғулдур. Онун әсир оларкән Шөклү Мәлијин инсанлыға јарашмајан ән ләјагәтсиз, мурдар вә чиркин тәдбирләри гаршысында әјилмәзлији, аилә намусу, ата-ана шәрәфи уғрундакы фәдакарлығы халгымызын һәлә узаг кечмишиндәки милли-мә'нәви симасыны әкс етдирир.

Улу вә мөһтәшәм дастанымыз олан «Китаби-Дәдә Горгуд»у вәрәгләдикчә Оғуз гадынларынын әхлагы, мә'нәви паклығы, дүнјакөрүшү, аилә үчүн, өвлад үчүн фәдакарлығы, хејирхаһлыг ән'әнәләри, әрә, өвлада мәһәббәтин ибрәтли вә тә'сирли нүмунәләри бизи һејран едир. Гадынлар һадисәләрин ән фәал иштиракчыларыдыр. Бурла Хатун, Банучичәк, Селчан Хатун, Дирсә ханын арвады, Дәли Домрулун хатуну вә б. әсәрдә мәшһур гәһрәманларла ејни сырада дурур. Онлар гадынлығын үмуми мөвгејини вә әхлаги мәзијјәтләрини, аналыг шәрәфини, дөјүшдә «Асланын еркәји-дишиси олмаз» мәфһумуна сәдагәти, саф мәһәббәти, аилә намусуну горумағы, аличәнаб вә фәдакар олмағы, заһири вә мә'нәви көзәллијин вәһдәтини нүмајиш етдирирләр.

Дастанын һәр бир бојунда гадын-ана ифтихар, гүрур һисси илә тәсвир вә тәрәннүм олунур. Ана һаггы танры һаггына бәрабәр тутулур, мүгәддәсләшдирилир. Оғуз елиндә гадын-ананын јери јүксәк вә шәрәфлидир. Дастандакы гадынлар өз мәһәббәтләри, фәдакарлыглары илә аилә шәрәфини, әр ләјагәтини уча тутур, даим горујурлар. Бу саһәдә Бурла хатунун дәјанәти, мәрданәлији, өвлад үчүн, әр үчүн јанымчыллығы олдугча ибрәтли вә тә'сирлидир.

«Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунда Шөклү Мәлик тәрәфиндән әсир алынан Бурла Хатун аилә намусу, гадынлыг шәрәфи јолунда ән ағыр әзаблара, изтирабларa дүчар олур.

Газанын ләјагәтини ләкәләмәк, гүрурону сындырмаг үчүн Шөклү Мәлик «Боју узун Бурла Хатуну кәтириб сығраг сүрдүрмәк кәрәк» — дејир. «Боју узун Бурла Хатун буну ешитди. Үрәјинә, чанына одлар дүшдү. Гырх инчә белли гызын ичинә кирди, өјүд верди, ајдыр:

«Ганғыныза јапышарларса «Газанын хатуну гансыныздыр», гырх јердән аваз верәрсиниз» — деди.

Гызлар белә дә едир. Шөклү Мәлик гәзәбләнир, дејир:

«Мәрә! Варын Газанын оғлу Урузу дартын, чәнкәлә асын, гыјма-гыјма ағ әтиндән чәкин, гара говурма бишириб гырх бәј гызына иләтин, һәр ким једи, ол дејил, һәр ким јемәди, олдур, алын кәлин, сығраг сүрсүн!» («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 35).

Әхлагы пак гадын үчүн, ана үчүн бундан ағыр мәгам ола биләрми?! Бурла Хатун үчүн бу мәгамлар өлүм горхусундан да дөзүлмәздир. Ана әзабы, гадын тәлашы јерә-көјә сығмыр. Ананын бир тәрәфдән аилә шәрәфи, дикәр тәрәфдән өвлад мәһәббәти сарсыдыр. О, оғлуну сынамаг, ағзыны арамаг мәгсәдилә дејир: «Кафирләр тәрд данышдылар; Газан оғлу Урузу һәбсдән чыхарын, боғазындан орғанла асын, ики далысындан чәнкәлә сансын, гыјма-гыјма ағ әтиндән кәсин, гара говурма едиб, гырх бәј гызына иләтин, һәр ким једи, ол дејил, һәр ким јемәди, ол Газан Хатунудур, чәкин дөшәјимизә кәтирәлим, сығраг сүрдүрәлим демишләр. Сәнин әтиндән, оғул, јејәјимми? Јохса сасы динли кафирин дөшәјинә кирәјимми? Аған Газанын намусыны сындырајыммы? Оғул һеј!» («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 36).

Бу сәтирләри һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејилдир. Бу сөзләр өвладын рә'јини өјрәнмәк үчүн сојугганлылыгла дејилән сөзләр дејилдир. Бу, паклыг, мүгәддәслик, сәдагәт зирвәсиндән әзабларла ендирилән, мәнлији, әхлагы ајаглар алтына дүшмәк тәһлүкәси гаршысында галан, көзүнүн ишығы, гәлбинин парчасы оғлу илә видалашмаг мәгамында үрәјиндән гопан јаныглы, үзүнтүлү гадын инилтиси, ана фәрјады иди. Бу өлүмлә јашамаг арасында чабалајан, әзаба, ишкәнчәјә мә'руз галан, аилә намусу илә өвлад мәһәббәти арасында көјүм-көјүм көјнәјән бир ананын психоложи вәзијјәтини, кәркинлијини бүтүн чылпаглығы илә көз өнүндә чанландыран ачы бир мәнзәрә иди! Ики јол ајрычында галан ана үчүн әхлаг, тәмиз ад, намус һәр шејдән јүксәкдә дајаныр. Әхлагы паклыг вә намус ананы ән дәһшәтли ағрыја — оғул е'дамына мәтанәтлә дөзмәјә һазырлајыр.

Урузун варлығы тәлатүмә кәлир. О, чаван өмрүндә бундан мәшәггәтли сынаг гаршысында галмајыб. Оғуз елинин вуран голу олан атасынын сәдагәтли дајағы билдији анасыны белә сынан, белә инләјән, белә јаныб говрулан көрмәјиб. Анасынын үрәк парчалајан сызылтысыны, фәрјадыны ешитмәјиб. Инди сөз Урузундур. Һөкм, фәрман, гәрар онундур! О, аилә намусуну, ата шәрәфини өз чанындан үстүн тутмаға һазырдыр. Шәрәфли өлүм шәрәфсиз јашамагдан үстүндүр. Уруз мәрданәликдә, гејрәтдә анасындан кери галан дејил. Анасынын белә бир сорғусу ону гәзәбләндирир, дөшүндән сүд әмдији анасына амиранә бир сәслә гарғајыр:

«Ағзын гурусун ана, дилин чүрүсүн ана!

Ана һаггы танры һаггы дејилмәсәјди,
Галхыбаны јеримдән дурајдым,
Јаханла боғазындан тутајдым,
Габа енчәм алтына салајдым,
Ағ үзүнү гара јерә тәпәјдим,
Ағзынла бурнундан ган шорладајдым.
Чан дадлысын сәнә көстәрәјдим.
Бу нә сөздүр?
Сағын гадын ана!

Даһа сонра Уруз бир киши мәтанәти илә анасына өткәм сәслә дејир:

«Мәним үзәримә кәлмәјәсән,
Мәним үчүн ағламајасан.
Гој мәни гадын ана чәнкәлә вурсунлар,
Гој әтимдән чәксинләр,
Гара говурма етсинләр!
Гырх бәј гызынын өнүнә иләтсинләр!
Онлар бир једијиндә сән ики јекил!
Сәни кафирләр билмәсинләр, ујмасынлар.
Та ки, саси динли кафирин дөшәјинә вармајасан, сығрағын сүрмәјәсән!
Атам Газан намусуну сындырмајасан!
Сағын!» («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 36).

Ана илә оғулун бу мүкалимәси өз маһијјәти, мәзмуну, үлвијјәти илә дастанда фикир тоггушмаларынын, психоложи кәркинлик анынын кулминасија нөгтәсидир. Бу, һәр шејдән әввәл Оғуз чәмијјәтиндә, Оғуз аиләсиндә гадын шәрафәтини, аналыг үлвијјәтини бүтүн кенишлији, чанлылығы илә әкс етдирмәклә бәрабәр, һәм дә Азәрбајчан халгынын улу кечмишиндән, әсрләрин дәринлијиндән кечиб кәлән пак мә'нәвијјатыны, әхлаги симасыны, намус вә гејрәтини көзүмүз өнүндә чанландырыр. Биз мәрданә оғулларын, гејрәтли аталарын, мүгәддәс аналарын дашлашмыш руһу гаршысында баш әјир, әһсән дејирик!

Ач дојуруб, јалавач донатмаг, әрин тәһлүкәсизлији јолунда фәда-

карлыг кестәрмәк, әрин адына лајиг сүфрә ачмаг Оғуз гадынларынын ән нәчиб хүсусијјәтидир. Бу хејирхаһлыг, аличәнаблыг вә инсанпәрвәрлик «Дәдә Горгуд» бојларынын һамысына хас олан әхлаги-мә'нәви идејадыр. Бу хүсусијјәт Бурла хатун, Селҹан хатун, Дирсә ханын арвады, Дәли Домрулун арвады вә саир гадын образларында өзүнү көстәрир.

Дәли Домрулун арвады Әзраил тәрәфиндән әринин ҹанынын алыначағыны ешидәндә јашамагдан әлини үзүр.

...Гары јатан гара дағлары
Сәндән сонра мән нејләрәм!
Јајлар олсам, мәним корум олсун!
Сојуг-сојуг суларын
Ичәр олсам, мәним ганым олсун!
Алтун-ахчан хәрҹләр олсам,
Мәним кәфәним олсун!
Товла-товла шаһбаз атын,
Минәр олсам, мәним табутум олсун!
Сәндән сонра бир јикиди
Севиб варсам, белә јатсам,
Ала илан олуб мәни сокгун!
...Гадир танры таныг олсун!
Мәним ҹаным сәнин ҹанына гурбан олсун! («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 90).

Оғуз гадынынын сәдагәтини, әхлагыны, һәјат ешгини бәјан едән бу сәмими е'тираф, аилә сәдагәтинин, аилә хошбәхтлијинин, әрә сәдагәтинин тәнтәнәли һимни кими сәсләнир. Һәјат ширинлији, аилә көзәллији, саф мә'нәвијјат гаршысында һечлијә варыр. Оғуз гадынынын әзәмәтли һејкәли көзләримиз өнүндә сәдагәт вә мәһәббәт мүҹәссәмәсинә чеврилир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да гадына, хүсусилә әсир алынмыш гадынлара, гызлара һуманист мәһрәманә бир мүнасибәтин шаһиди олуруг. Көзү-көнлү тохлуг, нәфс бүтөвлүјү, әхлаги тәмизлик Оғуз икидләринин сәҹијјәви хүсусијјәтидир. Әсир алынмыш гызлары јатаға сүрүкләмәји онлар гејрәтдән, кишиликдән сајмырлар. «Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунда дөјүш заманы «...Гачанымы Газан бәј говмады, аман дејәни өлдүрмәди. Галын Оғуз бәјләри тојум олду. Газан бәј ордусуну, оғланыны, ушағыны, хәзинәсини алды, кери дөндү... Гырх баш гул, гырх гырнаг (кәниз) оғлу Уруз башына азад еләди». («Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, с. 40).

Дастанда әхлаги-тәрбијәви фикирләри јалныз бојлардакы иштиракчыларын әмәлиндә, давранышында, аилә-өвлад мүнасибәтләриндә ахтармагла мәһдудлашдырмаг олмаз. Дастнын мүгәддимәсиндә Оғуз елинин ағсаггалы, башбиләни Дәдә-Горгудун шәхсијјәти, өјүдләри барәдә мә'лумат верилир. Дәдә-Горгуд өјүдләри, сөзүн һәгиги мә'насында ҹаван үчүн, аһыл үчүн, гыз үчүн, гадын үчүн өмрүн мүхтәлиф мәгамларында кәрәкли олан әхлаги-тәрбијәви фикирләрдир:

Улашыбан сулар дашса, дәниз олмаз.

Тәкәббүрлүк еләјәни танры севмәз.

Көнлүн уча тутан әрдә дөвләт олмаз.

Јад оғулу сахламагла оғул олмаз. Бөјүјәндә салыр кедәр, көрдүм демәз.

Күл тәпәҹик олмаз.

Гара ешшәк башына үјән урсан гатыр олмаз.

Гараваша дон кејирсән гадын олмаз.

Әр малына гыјмајынча ады чыхмаз.

Гыз анадан көрмәјинчә өјүд алмаз.

Оғул атадан көрмәјинчә сүфрә јајмаз.

Дәдә Горгуд дилиндән дејилән бу дәрин мә'налы кәламлар инди халг арасында афоризм, аталар сөзү мәгамында ишләнилмәкдәдир. Дәдә Горгуд өјүдләри бојларда ҹәрәјан едән һадисәләрлә үзви шәкилдә әлагәдардыр. Һәм дә Дәдә Горгуд бу өјүдләри илә өзүндән сонра кәлән нәсилләри халг әдәбәрканына, халг тәрбијә системини горујуб сахламаға, мәрд, икид, ҹәсур оғул вә гызлар тәрбијә етмәји нәсиһәт етмиш, халг исә өз нөвбәсиндә бу мүдрик Озанын тәрбијәви фикирләрини даһа да ҹилаламыш, нәсилдән-нәслә јашатмышдыр.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЫНЫ ШАКИРДЛӘРИМИЗӘ ДӘРИНДӘН МӘНИМСӘТМӘЛИ

Асја БӘКИРОВА,
Ағададаш БАБАЈЕВ,
педагожи елмләр намизәдләри.

Азәрбајҹан халгынын ән гәдим вә мөһтәшәм сәнәт абидәләриндән бири олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны һәм дә үмумтүрк халгларынын чох гијмәтли сөз хәзинәсидир. Халгымызын бу өлмәз гәһрәманлыг дастаныны һәртәрәфли, дәриндән өјрәнмәк, онун әвәзсиз дәјәрләрини үзә чыхармаг, тәблиғ етмәк зијалыларымызын, о ҹүмләдән мүәллимләримизин мүһүм вәзифәләриндәндир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны халгымызын узаг кечмиши һаггында, онун һәјат тәрзи, адәт-ән'әнәләри, арзу вә истәкләри, Вәтәнә сонсуз мәһәббәти, доста сәмимијјәти вә е'тибары, дүшмәнә нифрәти вә гәзәби, һәрби гүдрәти вә гәһрәманлығы, аилә намусу, ата-оғул, ана-бала мүнасибәтләри, мәдәнијјәти, мәшғулијјәти вә б. кејфијјәтләри барәдә долғун мә'лумат верән, һәм дә доғма дилимиздә јазылмыш мөһтәшәм сәнәт абидәси вә сөз инҹисидир.

Бурада көркәмли Горгудшүнас алим, филолокија елмләри доктору Шамил Ҹәмшидовун ашағыдакы фикирләрини мүәллимләримизин нәзәринә чатдырмаг истәјирик: «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәдгигат мәркәзи һарадыр? суалына кәлинҹә, буна чох исте'дадлы кәнҹ түрк алими профессор Осман Фикри Сәртгајанын сөзләрилә ҹаваб вермәк истәрдик. О, 2—6 ијун 1988-ҹи илдә Дүнја Горгудшүнасларынын Биринҹи Коллекиумунун нијә Бакыда кечирилмәси барәдә мүхбирин суалына белә ҹаваб вермишди: «Һалал бир һагг кими! Әввәла, Азәрбајҹан Горгуд ҹоғрафијасынын әбәди пајтахтыдыр. Икинҹиси, доғма абидәни доғма оҹагда араштырмаг јеринә дүшүр. **Бојларын дили, синтаксиси бүкүнкү азәрбајҹанлыларын данышығында дипдиридир. Кәлмәләринизи ешидинҹә адам сәксәнир, Горгуд атанын сирли-сораглы аләминә говушур».**

Дастанла әлагәдар онун баш гәһрәманы, ел ағсаггалы Дәдә Горгудла бағлы, јә'ни онун тарихи шәхсијјәт олуб-олмамасы һаггында тәдгигатчылар арасында фикир мүхтәлифлији вардыр. Белә ки, бә'зиләри ону тарихи шәхсијјәт кими гәбул едир, бә'зиләри исә Дәдә Горгудун халгымызын үмумиләшдирилмиш ел ағсаггалы кими дастанда верилдијини көстәрирләр.

Бунунла әлагәдар, Горгудшүнасларын әксәријјәтинин фикри беләдир ки, Дәдә Горгуд тарихи шәхсијјәтдир. Белә ки, әввәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мүгәддимәсиндә көстәрилир ки, Дәдә Горгуд Мәһәммәд пејғәмбәрлә көрүшмүшдүр вә онун динини — исламијјәти гәбул етмиш, Ислам ордулары илә Гафгаза кәлмиш вә бурада дини әгидәләри јајмаға чалышмышдыр. О, әрәб ордусу сыраларында дини тәблиғат апаркән јерли халгларла дөјүшләрдә һәлак олмушдур. Алман алими Адам Олеари Гафгазы сәјаһәт едәркән Дәрбәнддә олмуш вә јерли әһалидән ешитмишдир ки, Дәдә Горгудун гәбри шәһәрин јахынлығындакы гәбиристанлыгдадыр. О, Дәдә Горгудун гәбрини зијарәт етдијини өз әсәрләриндә гејд едир.

Беләликлә, ајдын олур ки, Дәдә Горгуд тарихи шәхсијјәтдир вә Азәрбајҹанда (гејд етмәлијик ки, Дәрбәнд вахтилә Азәрбајҹанын әразисинә дахил иди) дәфн олунмушдур. Демәк, дастанын дилинин мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинә башга түрк халгларынын дилинә нисбәтән

даһа јахын олдуғуну, дастан тәсвир олунан һадисәләрин башлыҹа олараг Азәрбајҹан әразисиндә баш вердијини дә нәзәрә алсаг, демәјә әсасымыз олур ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны халгымызын доғма әдәби абидәсидир. Бизҹә, бу фикри шакирдләримизә ашыламағын вә әсәрдә тәрәннүм олунан көзәл кејфијјәтләри онлара чатдырмағын бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр.

Дастанын мәһз јухарыда гејд олунан мәзијјәтләрини нәзәрә алараг әдәбијјат програмында онун өјрәдилмәсинә ајры-ајры синифләрдә хүсуси дәрс саатлары ајрылмышдыр. Белә ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» бојунун өјрәнилмәсинә V синифдә 4 саат, IX синифдә «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун тәдрисинә 6 саат вахт верилмишдир. VI синифдә исә јазычы Анарын «Дәдә Горгуд» повестиндән «Салур Газан» парчасынын өјрәнилмәсинә 3 саат вахт ајрылмышдыр.

Һеч шүбһәсиз, һәр үч синифдә верилмиш Оғуз епосунун бојларында халгымызын һәјаты, адәт-ән'әнәләринин тәсвири, Вәтән севкиси, јағылара гаршы мүбаризә, ел-оба јолунда ҹәсарәт вә әјилмәзлик һиссләринин әкси програмда әсас тәләб кими гојулмуш, орта мәктәб шакирдләринә мәнимсәдилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Дастанын идеја мәзмуну, образларын дахили аләми, мә'нәви-әхлаги зәнкинлији, һуманизми һәмишә кәнҹлик үчүн өрнәк олмуш вә инди дә олмагдадыр.

Програм үзрә IX синифдә «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» боју тәдрис олунур. Бу заман мүәллимләр һәмин бојун мәзмуну үзәриндә иш апарыр, дастанын үмуми идејасыны ајдынлашдырырлар. Дастанын идеја-естетик дәјәрләри гијмәтләндирилир, әсәрдәки һикмәтли сөз вә ифадәләрин чох бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олдуғу нәзәрә алынараг онларын шакирдләрә дәриндән вә һәртәрәфли мәнимсәдилмәси, јүксәк вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә едилмәси өн плана чәкилир.

Дастанда Бајандыр хан ханлар ханы кими тәгдим едилир. Лакин Оғуз елләринин баш сәркәрдәси Салур Газандыр вә дастанда ҹәрәјан едән һадисәләрин бөјүк бир һиссәси дә онун фәалијјәти илә бағлыдыр. Буна көрә дә дастанын тәһлили просесиндә мүәллимләримиз Газан ханы шакирдләрә халгын үмидкаһы, мөһкәм архасы, дајағы кими чатдырыр вә гејд едирләр ки, Газан хан јалныз физики күҹә, гүввәтә дејил, һәм дә јүксәк инсани вә мә'нәви кејфијјәтләрә малик олдуғундан бәнзәрсиз гәһрәман кими үрәкләрә јол тапыр, халгын севимлисинә чеврилир. О, аман истәјәни бағышлајан, кимсәсизләрә вә јохсуллара көмәк едәндир. Салур Газан өз пәһләванлыг күҹү, сәркәрдәлик маһарәти илә, достларынын шүҹаәти вә сәдагәти илә даим дүшмәнләринә галиб кәлир. Һәтта дастанын сонунда Газан хан Оғуз елләринә хәјанәт едән дајысы Арузу өлдүрүр, Бејрәјин ганыны јердә гојмур, өлкәнин вә Оғуз елләринин бирлијини, бүтөвлүјүнү горујуб сахлајыр. Дастанда белә бир факт да верилир ки, Салур газан үч илдә бир дәфә Ич Оғуз вә Даш Оғуз бәјләрини бир јерә топлајыб вар-дөвләтини, хәзинәсини халга пајлајыр. Бу факт исә онун бир шәхсијјәт, өлкә вә Оғуз елләринин бөјүк вәтәндашы олдуғуна дәлаләт едир. Белә анларда бүтүн Оғуз бәјләри Газан хана садиг галаҹагларына анд ичир, елин, өлкәнин, бүтүн Оғуз тајфаларынын бирлијини горујаҹагларыны, сәдагәтләрини билдирирләр. Белә вахтларда елин мүдрик ағсаггалы, дүнјакөрмүш озаны пирани Дәдә Горгуд бәјләрин мәҹлисинә кәлир, гопузуну әлә алыр вә сөз сөјләјир:

Һаны өјдүјүм әрәнләр!
Дүнјаја «мәним» дејәнләр!!
Јер кизләди, әҹәл алды,
Фани дүнја јенә галды!
Кәлимли-кедимли дүнја!
Сон учу өлүмлү дүнја!

Белә мәҹлисләрин сонунда мүдрик ел ағсаггалы үзүнү Оғуз бәјләринә, икидләринә тутараг өјүд-нәсиһәт вә хејир-дуа верәрди:

Јерли гара дағларыныз
јыхылмасын!
Көлкәлиҹә габа ағаҹыныз
кәсилмәсин!
Һагдан кәлән үмидиниз үзүлмәсин!
Әсирликдә, әсарәтдә олмајасыныз!
Мүһарибә, ганлы дава
көрмәјәсиниз!
Динҹлик илә өмүр сүрүб,
сәадәтлә јашајасыныз!

Габагҹыл мүәллимләримиз дастанын тәһлили просесиндә шакирдләрин диггәтини мүдрик ел ағсаггалынын јухарыдакы сөзләринә ҹәлб едир вә гејд едирләр ки, тарих боју халгымыз улуларымызын нәсиһәтләринә даим әмәл етмиш, шәр ишләрдән, ганлы-гадалы вурушмалардан, дағыдыҹы мүһарибәләрдән узаг олмаға чалышмыш, лакин әсарәтә, зүлмә дүшмәмәк үчүн гәддар дүшмәнләрә гаршы һәмишә бирләшмиш, елимизи, вәтәнимизи гәһрәманҹасына мүдафиә етмишләр. Улу дәдәмиз санки бизим бүкүнкү һәјатымызы габагҹадан көрмүш, бизи ајыг-сајыг олмаға сәсләмишдир. Беләликлә, дастанын башлыҹа гајәси Оғуз елләринин бирлијини горујуб сахламаг, Вәтәнә сәдагәтлә хидмәт етмәкдән ибарәтдир.

Дастанда габарыг шәкилдә өзүнү көстәрән кејфијјәтләрдән бири дә аилә намусу, бөјүкләрә һөрмәт, ата-анаја сонсуз мәһәббәт, баҹы-гардаш арасындакы үлви сәдагәтдән ибарәтдир. Бу кејфијјәтләр исә бу күнкү кәнҹлијимизин тәрбијә олунмасында чох мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Мүәллимләримиз дә һәмин кејфијјәтләри шакирдләримизә ашыламаға ҹидди сә'ј көстәрирләр.

Дастан Оғуз елләринин баш сәркәрдәси Салур Газанын дүшмән үзәриндәки гәләбәси илә тамамланыр вә әсәр ашағыдакы сөзләрлә гуртарыр: «...Дәдә Горгуд бу оғузнамәни, дастаны дүзүб-гошду, елин башчысы, гәһрәманлар гәһрәманы Салур Газанын дастаны олсун!» — деди вә гәһрәманлара хејир-дуа верди:

Гадир сизи намәрдләрә мөһтаҹ еләмәсин. Көлкәлиҹә габа ағаҹыныз кәсилмәсин! Ахынтылы курраһ чајыныз гурумасын! Чапаркән көһлән атларыныз бүдрәмәсин! Дүнјада хош үмидиниз үзүлмәсин, арханыз мөһкәм олсун! Вәтән һәсрәти, ајрылыг дәрди көрмәјәсиниз! Бу биркә һәјатыныз мөһкәмләнсин, әбәди вә сарсылмаз олсун!

Дәдә Горгуд јенә сөјләди:

Бу дастаны јазана,
Јазыб ше'рә дүзәнә,
Ешидәнә, биләнә,
Елдә кара кәләнә
Әбәди алгыш олсун!
Һәјатыныз хош олсун!».

Дастандан верилмиш парчалар Горгудшүнас алим Шамил Ҹәмшидовун 1980-ҹи илдә «Маариф» нәшријјатында чап едилмиш «Дәдә Горгуд дастанлары» китабындан көтүрүлмүшдүр.

Мәгалә мүәллифләри дастаны бүтөвлүкдә вә һәртәрәфли тәһлил етмәји гаршыларына мәгсәд гојмамышлар. Биз јалныз улу сәнәт абидәмизин 1300 иллик јубилеји илә әлагәдар бә'зи мәгамлары мүәллимләримизин нәзәринә чатдырмағы вә мүәјјән истигамәт вермәји нәзәрдә тутмушуг. Һәмин мәгсәдлә дә дастанын тәдриси просесиндә мүәллимләримизин ашағыдакы мәнбәләрә мүраҹиәт етмәсини мәсләһәт көрүрүк:

1. «Китаби-Дәдә Горгуд», «Јазычы» нәшријјаты, Бакы, 1988. Тәртиб едәнләр: Фәрһад Зејналов вә Самәт Әлизадә.
2. «Китаби-Дәдә Горгуд», «Кәнҹлик» нәшријјаты, Бакы, 1978. Тәртиб едәни: Һәмид Араслы.
3. «Дәдә Горгуд дастанлары», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1980. (Ушаглар үчүн ишләјәни Шамил Ҹәмшид).
4. «Китаби-Дәдә Горгуд — Интибаһ абидәси». «Кәнҹлик» нәшријјаты, Бакы, 1993. Мүәллифи: Пәнаһ Хәлилов.
5. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили. АПИ нәшријјаты, Бакы, 1959. Мүәллифи: Ә. Дәмирчизадә.

Бәли, Ф. Зејналов вә С. Әлизадәнин гејд етдикләри кими, «Китаби-Дәдә Горгуд» чичәкләри солмаг билмәјән, әбәди тәзә-тәр галан, заман-заман нәсилләри һејран гојан бир сәнәт күлшәнидир.

ДАСТАНЫН ТӘДРИСИНДӘ ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Ингилаб ХӘЛИЛОВ,
педагожи елмләр намизәди.

«Китаби-Дәдә Горгуд» абидәси елә бир сәнәт нүмунәсидир ки, онун әһәмијјәтини, дәјәрини заманын күләкләри, ичтимаи гурулушун фыртыналары азалда билмәз. Әксинә, дөвр кечдикчә бу әсәрин гијмәти даһа да артыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1300 иллик тарихинин јүксәк сәвијјәдә гејд едилмәси илә бағлы апарылан кениш һазырлыг ишләри, өлкә президентинин өзүнүн шәхсән бу үмумдөвләт әһәмијјәтли тәдбирләрә гајғы көстәрмәси дејиләнләрә јахшы сүбутдур.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәдрисинә кениш јер ајрылмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Һәлә бешинчи синифдән бу абидә өјрәдилмәјә башланыр, «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» бојунун охусу вә мәзмуну үзәриндә иш апарылыр, шакирдләрә икидлик, мәрдлик, ел-обаја мәһәббәтин тәрәннүмү изаһ олунур. Әсәрин мүәллимин јахындан көмәји илә тәһлили мәктәблиләрдә дастан һаггында даһа әтрафлы мә'лумат јарадыр.

Доггузунчу синифдә «Китаби-Дәдә Горгуд»ла әлагәдар иш даһа да кенишләндирилир. Инша үчүн нәзәрдә тутулмуш вахт да нәзәрә алынмагла, дастанын өјрәдилмәсинә бу синифдә 9 саат ајрылмышдыр. Һәмин мүддәтдә тәдрис едилән материаллар үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјатын гаршысында гојулмуш вәзифәләр бахымындан өјрәдилир. Диггәт абидәнин јаранма вә тәшәккүл тарихинә, онун бојларында халгын һәјатынын, адәт-ән'әнәләринин нечә верилмәсинә јөнәлдилир.

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы бoју»нун охусу дастанын мәзмунунун даһа јахшы гавранылмасы бахымындан диггәти чәлб едир. Тәсадүфи дејилдир ки, әсәрин бүтөвлүкдә мәзмуну үзәриндә иш мәһз бу бој өјрәдиләндән сонра апарылыр. Просесдә Вәтәнә, јашадығын ел-обаја, үстүндә кәздијин торпаға мәһәббәт һисинин ашыланмасына, дүшмәнә нифрәт тәрбијәсинә хүсуси диггәт верилмәси тәләб едилир. Газан хан, Гарача Чобан, Дәдә Горгуд сурәтләри, о чүмләдән гадын образлары үзрә иш апарылыр.

Јухарыда һаггында данышылан һәр бир мәсәләнин өјрәдилмәси мүәллимдән хүсуси маһарәт тәләб едир. Елә бу чәһәтдән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналында дастанын тәдриси илә бағлы верилән материаллары, хүсусән һөрмәтли профессор Ј. Сејидовун мәгаләләрини олдугча фајдалы сајырыг. Дәрч едилән јазыларын һәр бириндә тәкчә тәһсилләндиричи вәзифәләрин дејил, һәм дә тәрбијәләндиричи имканлардан сәмәрәли истифадә едилмәсинин зәруриликинин нәзәрдән гачмамасы гаршыја бир сыра тәләбләр гојур ки, бунларын да ичәрисиндә тә'лим просесиндә мүасир мәктәблиләрин һәјата нормал инсанлар кими һазырланмасы бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Дастандакы тәрбијәви имканлары, онлардан истифадәнин зәрурилијини нәзәрә алан профессор Ј. Сејидов јазыр: «Бу бахымдан, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны олдугча кениш материал верир. Бурада үмумән, тәдрис үчүн, кәнч нәслин — шакирдләрин тә'лими вә тәрбијәси үчүн өјрәнилмәли о гәдәр шеј вар ки, онлары ири һәчмли бир китабда да әһатә етмәк олмаз... Оғуз икидләри әсл инсани һиссләрлә јашајырлар. Дүшмәни басаркән јалвараны өлдүрмүрләр, гачаны говмурлар... Бу күн ермәниләрин динч әһали үзәриндәки вәһшиликләрини көрәндә бир даһа дүшүнүрсән ки, көр бизим бабаларымыз нә гәдәр инсани әмәлләрлә јашајыблар; бизим инсана, башга милләтләрә хејирхаһ мүнасибәтләримиз һәмин ән'әнәләрдән сүзүлүб кәлир» (бах: Ј. Сејидов, «Китаби-Дәдә Горгуд» орта вә али мәктәб тәдрисиндә», «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналы, 1998-чи ил, 1, сәһ. 11—12).

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, абидәнин тәрбијәви имканларындан истифадә мәсәләси бу вә ја дикәр дәрәчәдә Азәрбајчан педагогларынын да диггәт мәркәзиндә олмуш вә арашдырылмышдыр. Бу чәһәтдән, шаир, педагожи елмләр намизәди, досент А. Тағызадәнин тәдгигатларыны хүсусилә јүксәк гијмәтләндирмәк олар. (Бах: А. Тағызадә, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында тәрбијә мәсәләләри». «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1972-чи ил, №2; «Китаби-Дәдә Горгуд»да гадын тәрбијәси мәсәләләри». «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1975-чи ил, № 11; «Китаби-Дәдә Горгуд»да аилә сәадәтинин шәртләри». «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1976-чы ил, № 9 вә с.).

Ајдындыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанына үмумбәшәри марағын азалмамасы онун бүтүн имканларындан сәмәрәли истифадә мәсәләсинин актуаллығынын азалмасына да имкан вермир. Хүсусән мүәјјән тарихи шәраитдә дастанын өјрәнилмәси илә бағлы рәсми вә ја гејри-рәсми гадағаларын олмасы, нәһајәт, республикамызын мүстәгиллик әлдә етмәси нәтичәсиндә епоса даһа гајғылы мүнасибәтин јаранмасы, ондан кәнч нәслин тәрбијәсиндә даһа сәмәрәли истифадәни зәрури едир. Демәли, һәм дә дастанын тәрбијәви имканларындан даһа сәмәрәли истифадә үмумтәһсил мәктәбләриндә ән вачиб тәләбләрдән биринә чеврилмишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун шакирдләрин тәрбијәсиндә, әдәбијјатла бағлы биликләринин даһа да инкишаф етдирилмәсиндәки имканларындан нечә, һансы јолла истифадә едилмәлидир? Фикримизчә, ән сәмәрәли јол тә'лим просесидир. Бу да тәбиидир. Чүнки тә'лимин мүһүм вәзифәләриндән бири елә тәрбијә етмәкдир. Бачарыглы мүәллимләр дастанын бу имканларындан мүмкүн гәдәр сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырлар. Тәдрис просесиндә дастанын тәрбиәви имканлары онун мәзмуну илә бағлыдыр. Мәзмун үзрә иш бу вә ја дикәр тәрбијәви кејфијјәтин шакирдләрә ашыланмасына көмәк едир. Тарихи кечмишимиз, бу кечмишдә халгын әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләри, һәмин кејфијјәтләрин инди дә өз дәјәрини итирмәмәси шакирдләрә баша салыныр. Ајдындыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдриси ики мәрһәләдә — бешинчи вә доггузунчу синифләрдә апарылдығындан тәрбијәви ишләрин мәзмуну методик чәһәтдән һәмин истигамәтләрдә тәшкил едилмәлидир.

Бешинчи синифдә һаггында сөһбәт кедән дастан тәкчә Азәрбајчан-түрк абидәси кими јох, һәм дә дүнјанын ән гәдим абидәләриндән бири кими шәрһ олунур. Сөһбәт әснасында мүәллим бу мәгамдан истифадә етмәли вә шакирдләрин диггәтини белә бир әһәмијјәтли әдәби-тарихи абидәнин мәһз Азәрбајчанда јаранмасына, азәрбајчанлылара мәхсус олмасына јөнәлтмәлидир. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, мәктәбләримиздә дастанын бу чәһәтини нәзәрә алан, ондан шакирдләрин тәрбијәсиндә истифадә едән мүәллимләримиз вардыр. Дәвәчи рајонундакы Ағбаш кәнд орта мәктәбинин тәчрүбәли Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими Сәфәр Әзимов беләләриндәндир. Сәфәр мүәллим дастан үзрә ишин илкин мәрһәләсиндә — бешинчи синифдә һәм дә дастандакы халгын кечмиши илә бағлы ифтихар һисси јаратмаг имканлары олан материаллардан истифадә етмәјә чалышыр. Сәфәр мүәллим өзү бу барәдә белә дејир: «Дастан әдәби материал кими бешинчи синифдә өјрәдилмәјә башланыр. Шакирдләр дастан һаггында ибтидаи синифләрдә дә мүәјјән гәдәр мә'лумат алырлар. Онунла бағлы бәдии вә чизки филмләрини көрүрләр. Мән елә бу чәһәтдән истифадә едәрәк дастанын әһәмијјәтини изаһ едирәм. Дејирәм ки, бу дастан јарандығы илк дөврләрдән башлајараг диггәти чәлб етмишдир. Бунун да сәбәби дастандакы үмумбәшәри, инсанларын һамысына хас олан чәһәтләрдир. Елә буна көрә дә «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајчанда, Азәрбајчан халгынын тәфәккүрү илә јаранса да, о, үмумтүрк

дастаны кими гәбул едилмишдир. Вә бунунла да һәр бириниз фәхр етмәлисиниз».

Бешинчи синифдә дастанын тәдриси просесиндә тәрбијәви иш апармаг үчүн дикәр имкан мәрдлик, Вәтәнә бағлылыг, Вәтән севкиси, торпаг истәји илә әлагәдардыр. Дәрс заманы мүәллим бу мәсәләјә чидди јер ајырмалыдыр. Бинәгәди рајонундакы 283 сајлы мәктәбин габагчыл мүәллими Афәт Кәримованын иши бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. А. Кәримованын дастанын тәдриси заманы ону мүасир дөврлә әлагәләндирмәси ушаглара күчлү тә'сир едир. Мүәллим инди артыг афоризмә чеврилмиш «торпағы әкмирсәнсә, горумаға дәјмәз. Јох, әкәр горумурсанса, әкмәјә дәјмәз» фикри үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајаныр. Ермәни гәсбкарларына гаршы гәһрәманлыглар көстәрмиш өвладларымыздан мисаллар кәтирир. Мәктәбин мүһарибәдә иштирак етмиш белә чәсур мә'зunларынын адыны чәкир. Чалышыр ки, дастанын Вәтәнсевәрлик тәрбијәсиндәки имканларындан сәмәрәли истифадә етсин. Мәһз белә ардычыл ишин нәтичәсидир ки, Афәт мүәллимин дәрс дедији шакирдләрлә сөһбәт онларын дастанла бағлы биликләринин лазыми сәвијјәдә олдуғуну, һәм дә вәтәнпәрвәрлик, горхмазлыгла әлагәдар тәсәввүрләринин дүзкүнлүјүнү көстәрди.

Јухары синифләрдә тә'лим просесиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун шакирдләрин тәрбијәсиндә истифадә имканлары даһа да кенишләнир. Артыг мәктәблиләрә дастанда гадына, доста-дүшмәнә мүнасибәтә аид фикирләр, халгымызын кечмиши илә бағлы тарихи һәгигәтләр дә баша салыныр. Ајдындыр ки, бунларын һәр бири һәм дә тәрбијәви тә'сир көстәрир. Дастандакы дүшмәнә гаршы халгын мөһкәм бирләшдији тәсвир олунмуш епизодлар шакирдләрдә мүбаризлик һисси јарадыр. Онларда белә бир инам формалашыр ки, Вәтәнин дүшмән тапдағы алтында галмыш торпагларыны анчаг бирләшмәклә, әлбир олмагла азад етмәк мүмкүндүр. Шакирдләр дәрк едирләр ки, Вәтән тәһлүкәдә оланда бүтүн дикәр истәкләр, арзулар она табе етдирилмәлидир. Әкс һалда, гәләбәдән сөһбәт белә кедә билмәз. Бизә исә гәләбә мүтләг лазымдыр. Вәтән торпағы ишғал алтында галанда бизим јашамаға мә'нәви һаггымыз јохдур.

Дастандакы адгојма илә әлагәдар мәшһур мәрасимләрин дә шакирдләрин тәрбијәсиндә бөјүк имканлары вардыр. Белә ки, шакирдләр адын елә-белә, нечә кәлди јох, шәхсин мүәјјән хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг верилдијини өјрәнирләр. Бу чәһәтдән Дирсә хан оғлу Буғачла бағлы бој шакирдләр тәрәфиндән хүсуси рәғбәтлә гаршыланыр. Шакирдләр керүрләр ки, доғулан адама әбәди ад мәһз онун әмәлинә көрә верилирмиш. Тәчрүбәли мүәллимләр бу мәгамдан мәһарәтлә истифадә едир, шакирдләрин нәзәринә һәмин дөврләрдән су ичмиш вә бизә гәдәр кәлиб чатмыш «инсан кедәр, әмәли галар» дејимини чатдырырлар. Бу исә шакирдләрин гәлбиндә јахшы әмәлләрә мејл јарадыр, онларда хејирхаһлыг тәрбијә едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны һәм тә'лим, һәм дә тәрбијә бахымындан бөјүк имканлара маликдир. Бу имканлардан истифадәни тәкчә тә'лим просеси илә, дәрсләрлә мәһдудлашдырмаг олмаз. Јери кәлдикчә, синифдәнхаричи тәдбирләрдә дә дастанын һәмин имканлары нәзәрә алынмалыдыр. Бир мәгаләдә бунларын һамысындан бәһс етмәк мүмкүн олмадығындан буну гејд етмәклә јазымызы тамамламаг истәјирик ки, республикамызын мүстәгиллик јолу илә аддымладығы һазыркы шәраитдә бүтүн васитәләрдән, о чүмләдән «Китаби-Дәдә Горгуд» кими мөһтәшәм әдәби-тарихи абидәнин имканларындан да бу Вәтәнә саһиб олачаг адамларын тәрбијәсиндә сәмәрәли истифадә олунмалыдыр.

Мүасир дәрс: о нечә гурулур?

Вагиф ГУРБАНОВ,

Рәшид МӘҺӘРРӘМОВ,

педагожи елмләр намизәдләри.

Тә'лимин ән кениш јајылмыш тәшкилат формаларындан бири олан дәрс бүтөв бир системдир. Онун һаггында чох јазылмышдыр (Бах: М. Меһдизадә, Мүасир дәрсә верилән тәләбләр. «Маариф», 1971; Г. И. Шукина, Активизасија познавателној дејателности учашихсја в учебном просесе. М., Просвешеније, 1979; М. Н. Скаткин, Проблемы современној дидактики. М., Педагогика, 1984; М. И. Махмутов, Современныј урок. М., Педагогика, 1985; В. А. Онишук, Урок в современној школе. М., Просвешеније, 1986).

Дәрс проблеми инди аз тәдгиг олунуб үмумиләшдирилир. Одур ки, данышыланларын һамысы дәрјада бир дамланы хатырладыр, — десәк, сәһв етмәрик. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, дәрс мө'чүзәләр аләмидир, әввәлчәдән планы тутулуб лајиһәси гурулан, програмлашдырылан һәр һансы бир әдәби мөвзунун өјрәдилмәси бә'зән педагожи просес заманы елә гәрибә, көзләнилмәз нјуансларла бәзәкли бир шәкил алыр ки, мүәллими педагожи дүшүнчәләрә гәрг едир — «Дәрс сеһрли бир дүнјадыр, она ахыра гәдәр бәләд олмаг гејри-мүмкүндүр» фикринә кәлмәјә вадар едир.

Дәрсин јүксәк сәвијјәдә гурулмасы мүәллимин јарадычылығынын тәнтәнәси ола биләр. Дәрсин формасыны, типини, нөвүнү рөвнәгләшдирмәји, һәтта дәрслик мүәллифи дә практик мүәллим гәдәр конкрет тәсәввүр едиб она истигамәт верә билмәз. Дәрслик мүәллифләри бир гајда олараг тәхмини истигамәт үчүн төвсијәләр көстәрә билирләр. Онларын төвсијәләри мәнтиги ардычыллыг бахымындан схематикләшир: гуру структуруну исә јалныз тәчрүбәли мүәллим әтә-гана долдура биләр.

Бу чәһәтдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләримизин марағлы тәчрүбәләри, чох күман ки, дикәр мүәллимләрдән чохдур. Белә ки, онлар дәрсин оптимал типини вә ја нөвүнү сечмәкдә даһа чевик тәфәккүр фәаллығы көстәрирләр. Бу чәһәтдән Астара рајону Пәнсәр кәнди 2 сајлы орта мәктәбин мүәллими Меһман Мәммәдов, Бакы шәһәри Сураханы рајону 104 сајлы мәктәбин мүәллими Интизар Нәбијева, Бинәгәди рајону 283 сајлы мәктәбин мүәллими Афәт Кәримова вә Дилдар Күндүз гызынын бу проблемлә бағлы габагчыл тәчрүбәләри нүмунәви сајылыр. Белә ки, онлар дәрсликләрә рәһбәрликләрдән истифадәнин өзүнә дә јарадычы јанашараг, методика китабларындан, методик ишләмәләрдән, төвсијәләрдән ән мүнасиб, ән сәмәрәли варианты сечирләр. Белә мүәллимләрин јарадычылығы педагожи үмумиләшдирмәләрә лајигдир. Чүнки онлар һәр бир дәрси конкрет мөвзунун вердији имканлар бахымындан һазырлајыр вә ашағыдакы үмумпедагожи тәләбләри көзләјирләр:

1. Дәрс просесинин психоложи никбинлик сәвијјәсиндә гурулмасы.

2. Өјрәнилән мөвзунун (һәм кечмиш вә һәм дә јени) әһәмијјәтинин һисс олунмасы.

3. Шакирдләрин фәаллығында мәгсәдјөнлүлүјүн дујулмасы.

4. Шакирдләрин субјект, елми биликләрин објект олмасынын нәзәрә алынмасы.

5. Әјанилијин тәфәккүр вә нитг инкишафы илә әлагәсинин өзүнү нәтичәләрдә көстәрмәси.

6. Нәзәри дүшүнчәләрлә практик ишләрин тәнасүбүнүн һәрәкәтверичи гүввә кими нәзәрә алынмасы.

7. Мәнимсәмә механизминин нәзәријјәдән тәчрүбәјә, тәчрүбәдән нәзәријјәјә дөвријјәсинә ујғун олмасы.

8. Мөвзунун мәнимсәнилмәсиндә үмумтәһсил билик, бачарыг вә вәрдишләринин давамлылығы, шакирдләрин инкишафынын вә тәрбијәсинин нәзәрә алынмасы.

9. Дәрс просесинин мүасирлији, онун интенсивлик шәраитиндә гурулмасы, аз вахт вә әмәк мәсрәфи илә даһа чох сәмәрәли нәтиҹәләр әлдә едилмәси.

10. 45 дәгигә әрзиндә мәнимсәмәјә кедән јолда көрүлән ишләрин сајәсиндә шакирдләрин инкишаф динамикасы һаггында ајдын тәсәввүрүн олмасы.

Бүтүн бу тәләбләрин нәзәрә алынмасы һеч шүбһәсиз мүтләг ҹанлы, мүасир дәрсин мејдана чыхаҹағы демәк дејил. Шакирдләрин идраки мүстәгиллијинә вә ахтарыҹылыг фәаллығына, хүсусилә дә бу саһәдә сон 20—25 илдә дидакт вә психологларын апардыглары тәдгигатлара, проблемли тә'лимә, мәнимсәмә механизминә дәриндән нүфуз етмиш әсәрләрә бәләд олмадан, мүасир дәрс гурмаг вә ондан јүксәк нәтиҹәләр көзләмәк мә'насыз бир ишдир. Дәрс мүәллимин синфә дахил олмасы илә башланыб ев тапшырыгларынын верилмәси вә зәнк сәсинин ешидилмәси илә тамамланан вахт әрзиндә һәјата кечирилән педагожи фәалијјәтдир. Бу фәалијјәти тәкҹә јухарыдакы тәләбләрә көрә мүасир һесаб етмәк олмаз. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, јухарыда мәнимсәмәнин тә'мин едилмәси үчүн, бәлкә дә, зәрури олан тәләбләр вар, лакин мүәллимин шәхси нүмунәси (онун мүраҹиәт формаларындан, нитг нормаларындан истифадә үзрә интеллект сәвијјәсиндән), һабелә шакирдләрин нитг мәдәнијјәти вәрдишләринә риајәт олунмасына даир тәләбләр јохдур. Демәли, мүасирлик дәрс просесиндә ҹәмијјәтин мәдәни ганунлары илә сәсләшән вә низамланан бүтүн норматив гајдаларын көзләнилмәси демәкдир.

Јери кәлмишкән, сон вахтлар дәрсин мәрһәләләр үзрә апарылмасына даир биртәрәфли мә'наландырылан фикирләрә дә өз мүнасибәтимизи билдирмәји фајдалы һесаб едирик.

Бә'зән тә'лим нәзәријјәсинә дилетант сәвијјәдә бәләд олмаларына бахмајараг, бу саһәдә өзләрини билилкли һесаб едәнләр дәрсин мәрһәләләринин позулмасы кими бир сүн'илији һәтта, јенилик, мүасирлик, кими гәләмә верирләр. Әлбәттә, дәрсин беш мәрһәләсинин позулмасыны мәгсәд һесаб етмәклә, һеч нәјә наил олмаг мүмкүн дејил. Истәр беш, истәр дөрд мәрһәлә олсун, — бунлар илләрин, әсрләрин сынағындан чыхмышдыр. Бунун аз вә ја чох олмасыны јенилик һесаб етмәјин педагокика елми үчүн бир мә'насы вармы?

Мәкәр дәрс типинин вә ја мәрһәләсинин сечилмәсини мүәјјән едән вә доғуран мөвзу вә мөвзунун мәнимсәдилмәсиндән ирәли кәлән мәгсәд вә вәзифәләр олмурму? Фактлара нәзәр салаг: верилмиш биликләрин үмумиләшдирилмәси вә системә салынмасы дәрсин һәм мөвзу, һәм дә мәгсәдидирсә, бу заман јени билијин верилмәси вә мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсинә еһтијаҹ арадан галхмырмы?

Вә јахуд да, һәр һансы бир мөвзуја даир икинҹи дәрс саатында јени билијин верилмәси мәрһәләсиндән данышмаға еһтијаҹ галырмы вә с.? Белә һалларда онсуз да мәнимсәмә үчүн бүтүн мәрһәләләрдән дејил, мүвафиг, конкрет мәрһәләләрин кечилмәсиндән истифадә олунур. Демәли, тә'лим просесиндә бу типли јениликләрлә мүасир мүшаһидәчијә «Мән мүасир дәрс гурдум» демәк ән азы дилетантлыгдыр.

Мүасир дәрс гуруҹусу һеч вахт ән'әнәви типләри рәдд етмәкдән данышмаз, һәмин типләрдә јарадыҹы тәкмилләшмә ишләри апармаг барәдә тәклифләр верә биләр, јени руһлу тәҹрүбәләр нүмајиш етдирәр. Мисал үчүн, ев тапшырыгларыны шакирдләрин охумалары, мүәллимин исә ҹаваблары динләјиб, көзучу нәзәрдән кечирмәси, әлбәттә, бу күн үчүн көһнә үсулдур. Лакин бу үсулун өзүнү атсаг, ону нә илә әвәз едә биләрик? Белә чыхыр ки, биз шакирдләрә ев тапшырығы вермәјәк. Ев тапшырығы синифдә өјрәниләнләрин давамы кими мүстәгил өјрәнмәк јолудур, бу јол сонракы мүстәгил тәдгигатлара апаран хырда ҹығырлар гәдәр гијмәтлидир.

Анҹаг ев тапшырыгларыны јохламағын мөвзудан, имкан вә шәраитдән асылы олараг бир һиссәси тестлә, бир һиссәси компүтерлә, бир һиссәси шифаһи шәкилдә вә ја јазылы шәкилдә (лөвһәдә), вариантларла верилмишсә, шакирдләрин бир-биринә јохлатдырылмасы васитәсилә вә с. апармаг оларса, бундан имтина етмәјин мәнтиги вардырмы?

Һазырда дәрслик үзәриндә иш методуна елә мүһүм «нагилләр бирләшдирмәк» олар ки, бунунла да дәрсин, неҹә дејәрләр, мүгавимәти дә артар, ҹәрәјан шиддәти дә. Дәрсликләрдә идраки суаллара ҹаваблары гыса вә конкрет јаздырмагла шакирдләри нөвбәти дәрсә максимум һазырлашдырмаг, мүвафиг парчаларын әзбәрләнмәсинә вахт ајырмагла ев тапшырығына еһтијаҹы арадан галдырмаг, ев тапшырығына дүзкүн истигамәтлә нөвбәти дәрсә һазырлығы тә'мин етмәк, дәрсин, дискуссија характериндә гурулмасы илә синфин мөвзуја һазырлыг сәвијјәсини мүәјјәнләшдириб шакирдләрин билијини гијмәтләндирмәк, мүәллимин шәрһиндә шакирдләрин идраки фәаллығына нәзарәт етмәклә верилән биликләрин мөһкәмләндирилмәсинә, кинодәрсләрин тәһлили васитәсилә ев тапшырыглары верилмәсинә еһтијаҹы арадан галдырмаг вә с. мүасир тәфәккүр кими гијмәтләндириләбиләр.

Бу күн мүәллимләримиз мүасир дәрс дејәндә јүксәк никбинлик, хош овгат, достлуг, һәмрә'јлик мотивли педагожи просеси нәзәрдә тутурлар. Фикримизҹә, дәрсин мүасирлијини тә'мин едән мәктәбин мүасирлији мүәллим вә шакирдләрин мәдәни вә јеткинлик сәвијјәсидир; мәктәб мүасирдирсә, орада техники тә'лим васитәләри илә тәҹһизат да күҹлү олар вә бу да дәрсдә тә'лим-тәрбијә просесини јүксәк сәвијјәдә гурмаға көмәк едир. Тәсадүфи дејил ки, Б. А. Онишук өзүнүн узун илләр боју дәрслә бағлы апардығы тәдгигатын нәтиҹәләрини мүасир дәрсә верилән тәләбләр кими дејил, «Мүасир мәктәбдә дәрс» адландырылмыш вә бу истигамәтдә дә гијмәтли дидактик вә методик тәклифләр вермишдир. Икинҹи мүһүм шәрт исә гејд етдијимиз кими, шакирдләрин елми вә мәдәни сәвијјәси илә билаваситә бағлыдыр.

Бир сөзлә, әввәлдән ахыра кими сәлигә-сәһман, тәмизлик, садәлик, көзәллик, мусиги сәдалары илә мүшајиәт олунан синифдә шакирдләрлә онларын дилиндә данышан, елми, педагожи, психоложи тәрзләрә малик олан, һабелә бүтүн бунлары өз фәалијјәтиндә там бир системә чевирән мүәллимә мүасир мүәллим дејирләр. Әлбәттә, мүасир дәрс гурана тәкҹә мүәллимдир демәк аздыр; чүнки о, һәм дә режиссордур, актјордур, педагогдур, психологдур вә ән јахшы методистдир. Демәли, мүасир дәрсин нә олдуғуну вә неҹә гурулдуғуну да ондан сорушмаг лазымдыр.

ДА, ДƏ ƏДАТЫ ТƏДРИСИНИН БƏ'ЗИ МƏСƏЛƏЛƏРИ

Асиф ҺАЧЫЈЕВ,

педагожи елмлəр намизəди.

Орта үмумтəһсил мəктəблəриндə Азəрбајчан дилинин тəдриси гаршысында гојулмуш башлыча вəзифəлəрдəн бири тə'лимин мəзмунуну тəһсил ислаһатынын тəлəблəри сəвијјəсиндə гурмагдан ибарəтдир. Сонунчу програм вə дəрсликлəр үзəриндə апарылан мүшаһидəлəр көстəрир ки, тəчрүбəдə өзүнү доғрултмајан, проблем јарадан бə'зи мəсəлəлəр арадан галдырылмышдыр. Лакин тохунулан проблемин кенишлији мөвчуд зиддијјəтлəрин тамамилə һəлл едилмəсинə имкан вермəмишдир. Бу исə мəктəб курсунун мəзмуну илə дилчилик елминин мəзмуну арасында мүəјјəн фəрглəрин олмасына шəраит јаратмышдыр. **Да, дə** əдатынын мəнимсəдилмəсиндə ортаја чыхан бир сыра мəсəлəлəрин дə һəмин факторла бағлы олдуғуну нəзəрə алараг, үзəриндə əтрафлы дајанмаг истəрдик.

Тəһлил кестəрир ки, **да, дə** орта мəктəб курсунда, əсасəн, бағлајычы кими өјрəдилир. Шакирдə илк дəфə онун барəсиндə IV синиф дəрслијиндə (М. С. Һəсəнов, А. Н. Рəһимов, Н. М. Худијев. Азəрбајчан дили. Бакы, 1998) мə'лумат верилир вə «чүмлə үзвлəри арасында əлагə јарадан» (сəһ. 138) бағлајычы кими мəнимсəдилмəси үчүн 589, 590, 595 нөмрəли чалышмаларын тəркибиндəки ашағыдакы чүмлə нүмунəлəриндəн истифадə едилир:

1) Бу дағлар да, дəрəлəр дə бизимдир.

2) Бизим бағда алма да, армуд да, əрик дə, һејва да јетишир.

3) Əминə дə, Солмаз да мəним јахын достларымдыр.

4) Хəбəр алдым илк баһардан,
О да сəни верди хəбəр.
(Н. Рəфибəјли).

5) Гурбан да белə кетди (А. Шаиг).

6) О мəни дə унутмамышды (Ə. И.)

7) Фəхранын да бу күнлəрдə он јашы тамам олду.

Мə'лумдур ки, бағлајычы, дəрсликдə верилдији кими, чүмлə үзвлəри арасында јох, чүмлəнин һəмчинс үзвлəри вə мүрəккəб чүмлəнин компонентлəри арасында грамматик əлагə јаратмаға хидмəт едəн көмəкчи нитг һиссəсидир. Бу бахымдан илк үч чүмлəдə **да, дə**-ни тəкрарланараг һəмчинс үзвлəрлə јанашы ишлəндијинə көрə бағлајычы һесаб етмəјə мүəјјəн əсас олса да, дөрд вə бешинчи чүмлəлəрдə мүбтəда илə хəбəр, алтынчы чүмлəдə тамамлыгла хəбəр, једдинчи чүмлəдə исə үчүнчү нөв тə'јини сөз бирлəшмəсинин тəркиб һиссəлəри арасында əлагə јаратдығыны нəзəрдə тутараг бағлајычы адландырмаг мəнтигсиз көрүнүр. Чүнки əлагə јаратмаг, үмумијјəтлə, бағлајычыларын грамматик функсијасына дахил дејил. Һəмин проблемлə бағлы фикир вə мүлаһизəлəримизи сонраја сахлајыб, бир даһа дəрсликлəр үзəринə гајыдаг.

Да, дə һаггында əтрафлы мə'лумат VI синиф дəрслијиндə (Б. Əһмəдов, А. Ахундов. Азəрбајчан дили. Бакы, 1998) верилир. Бу дəрсликдə о һəм бағлајычы, һəм дə əдат кими ишлəнəн омоним сөз кими характеризə едилəрəк, јалныз чүмлəдəки јеринə көрə фəрглəндирилир. Белə ки, тəкрарланараг һəмчинс үзвлəрлə ишлəнмəсиндəн əлавə, **да, дə** ашағыдакы мəгамларда да иштирак билдирəн бағлајычылара аид едилир:

Адамлар да əсəбилəшдилəр.

Сона да халча сатырды (М. Чəлал).

(Чалышма 238).

Дүнја əдəбијјатында, əсасəн, поемаларын мүəллифи кими мəшһур олан Низами рүбаилəр дə јазмышдыр.

Башга шаирлəр кими, Б. Ваһабзадə дə халгымызын арзуларыны тəрəннүм етмишдир.

Биз дə ишлəмəји вə јашамағы улу бабаларымыздан өјрəнмəлијик.

Гапыдакы тəк ағач да
Јарпаг төкүб гурумушду (С. Вурғун).

(Чалышма 245).

Бизде Банучичəк ады да вар. О «Дəдə Горгуд» дастанында да ишлəдилиб.

(Чалышма 250) вə с.

Дəрсликдə **да, дə**-дəн бағлајычы кими бəһс едилəркəн онун исмин јерлик һал шəкилчилəри илə долашыг салынмамасы үчүн фəргли əламəтлəр хүсуси олараг изаһ едилир: «Исмин јерлик һал шəкилчиси вурғулу **да, дə** бағлајычысы исə вурғусуз олур; һал шəкилчиси сөзə битишик, бағлајычы исə ајры јазылыр» (53, сəһ. 117).

Да, дə-дəн гүввəтлəндиричи əдат кими данышдыгда мүəллифлəр онун һансы əламəтлəрə əсасəн бағлајычылардан фəрглəндијини кестəрмəсəлəр дə, 255 вə 258-чи чалышмаларын мəзмунундан белə ајдын олур ки, **да, дə** чүмлəнин сонунда ишлəндикдə əдата, галан һалларда исə бағлајычыја аид едилмəлидир. Елə буна көрə дə шакирдлəр «Биз дə сəнин кими вəтəндашыг да» вə «Бу халг да сəнин кими инсандыр да» чүмлəлəриндə əввəлинчилəри бағлајычы, сонунчулары əдат кими мүəјјəнлəшдирмəјə мəчбур олурлар.

Дəрсликдə əдата верилəн тə'рифдəн («Сөзлəрин вə чүмлəлəрин тə'сир күчүнү артыран көмəкчи нитг һиссəсинə əдат дејилир» — сəһ. 120) вə шəрһдəн белə бир нəтичə һасил олур ки, əдат һəм сөзлəрин, һəм дə чүмлəлəрин мə'насыны гүввəтлəндирмəјə хидмəт едир. (Чох тəəссүф ки, əдата верилəн тə'рифдə онун əсас грамматик хүсусијјəти өз əксини тапмамышдыр. Бизчə, «тə'сир күчү» ифадəси јеринə дүшмəмиш сөз бирлəшмəсидир вə əдатын бир көмəкчи нитг һиссəси кими маһијјəтини ачыгламыр. Мə'лумдур ки, əдатлар аид олдуғу сөзүн вə чүмлəнин мə'насыны мүхтəлиф чаларлыгда, мəсəлəн, гүввəтлəндирмəклə, фəрглəндирмəклə, дəгиглəшдирмəклə вə с. шəкилдə нəзəрə чатдырмаға хидмəт едир. Одур ки, тə'рифдə дə бу грамматик əламəт үмумилəшдирилмиш формада ифадə олунмалыдыр. Бу бахымдан «Сөзлəрин вə чүмлəлəрин мə'насыны мүхтəлиф чаларда нəзəрə чатдыран көмəкчи нитг һиссəсинə əдат дејилир» тə'рифи даһа оптимал сəслəнир). Əдатлар аид олдуғу сөзүн вə чүмлəнин һəм əввəлиндə, һəм дə сонунда ишлəнə билир. **Да, дə** əдатына кəлинчə исə, бу хүсусијјəт унудулур вə белə бир нəтичə алыныр ки, о јалныз чүмлəнин сонунда ишлəнə билир. Дүздүр, «Јахшы да, даһа мəни өлдүрмəјəчəксəн ки» (сəһ. 121) чүмлəсиндə «да» əдата аид бир нүмунə кими верилмишдир. Онун модал сөзлə јанашы ишлəндијини вə һəмин модал сөзүн дə истəнилəн вахт мүстəгил чүмлə кими чыхыш етмəк имканыны нəзəрə алараг, сөјлəнилəн фикри бу мəгамда əсасландырмаг мүмкүндүр. Лакин 253-чү чалышманын шəртинə ујғун олараг, «һеч өзүм дə билмирəм» (С. Р.) чүмлəсиндəки «дə»-нин гүввəтлəндиричи əдат һесаб едилмəси бу нəтичəјə гаршы чыхмаг вə бағлајычы кими изаһ едилəн јухарыдакы нүмунəлəрин дүзкүнлүјүнə шүбһə јаратмаг демəкдир. Бағлајычы һесаб едилмəси исə, онун сөзə вердији мə'на чаларынын нəзəрə алынмамасы демəкдир. Белəликлə, тə'лим просесиндə өзүнү даһа габарыг бүрузə верəн зиддијјəт јараныр: **да, дə**-дəн һансы мəгамларда əдат, һансы мəгамларда бағлајычы кими данышмаг лазымдыр? Һəтта 7—8-чи синиф дəрслијиндə (Г. Казымов, Ј. Сејидов. Азəрбајчан дили. Б., 1978) **да, дə**-дəн һəмчинс үзвлəри вə табесиз мүрəккəб чүмлəнин компонентлəрини əлагəлəндирəн бағлајычы (сəһ. 102, 185), гаршылашдырма будаг чүмлəсинин компонентлəрини бағлајан əдат кими бəһс едилмəси дə бу долашыглығы, зиддијјəти арадан галдыра билмир. Үмумијјəтлə, мəктəб тəчрүбəси дə кестəрир ки, **да, дə**-нин дəгиг елми əсаслар үзрə мəнимсəдилмəси илə бағлы чохлу проблемлəр вардыр вə дəрсликдəки изаһлар онун һəлли јолларыны там ишыгландырмаг сəвијјəсиндə дејилдир. Азəрбајчан дилинин тəд-

риси методикасында бу истигамәтдә хејли тәдгигатлар апарылмасына бахмајараг, өз көклү һәллини кифајәт дәрәчәдә тапмамышдыр. Дикәр тәрәфдән там әминликлә дејә биләрик ки, **да, дә** морфеми илә бағлы орта мәктәб дәрслијиндәки фикирләр, лингвистик әдәбијјатдан даһа чох методик әдәбијјата истинад едиләрәк верилмишдир. Фактлара мүрачиәт едәк. **Да, дә** морфеминин тәдрисиндә гаршыја чыхан нәзәри вә практик характерли чәтинликләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары барәдә методист алимләримиздән проф. Ә. Әфәндизадә, проф. М. Һәсәнов, педагожи елмләр намизәдләри Ј. Әфәндијев, Ә. Әһмәдов вә башгалары мараглы тәдгигатлар апармышлар. Илк дәфә Ј. Әфәндијев «Әдатларын тәдриси» (Азәрб. ЕТПЕИ-нин әсәрләри, 8-чи бурахылыш, Бакы, 1967, сәһ. 136 — 154) мәгаләсиндә формача охшар олан бағлајычы вә әдатларын сырасында **да, дә** морфеминдән данышараг онлары, әсасән, ашағыдакы хүсусијјәтләринә көрә фәргләндирмишдир: **да, дә** чүмлә дахилиндә чүт-чүт ишләнәрәк һәмчинс үзвләр арасында тәкрар олунарса, бағлајычы, тәкрарланмазса вә јалныз чүмләнин ахырында кәләрсә, әдатдыр. Лакин чүмләнин мүхтәлиф јерләриндә ишләнән **да, дә**-нин бир нитг һисәси кими мүәјјәнләшмәсиндә ортаја чыхан чәтинлији нәзәрә алан мүәллиф «Сән дә гәрибә адамсан!» типли нүмунәләрә әсасән, онун чүмләјә вердији мә'надан асылы олараг бағлајычы вә ја әдат һесаб едилә билмәсини мүмкүн сајыр, тәдгигатчыја көрә, әкәр «дә» сөзү «сән» сөзүнү фикрән башга бир сөзә бағлајырса (мәсәлән, Әли гәрибә адамдыр, сән дә гәрибә адамсан, шәклиндә), бу һалда о, бағлајычы јериндә ишләнәрәк «өзүндән әввәлки сөзү вурғу алтына салыр вә һәмин сөзүн јүксәк интонасија илә дејилмәсинә сәбәб олур» (сәһ. 146). Әкәр «дә» әдат јериндә ишләнирсә, бу һалда о һеч бир сөзү башгасына бағламаға хидмәт етмир вә өзүндән әввәлки сөзүн үзәринә вурғу кәтирмир, әксинә, сонракы «гәрибә» сөзүнүн бир гәдәр јүксәк интонасија илә дејилмәсинә шәраит јарадыр. Бу үмумиләшдирмәләр бир нечә чәһәтдән е'тираз доғурур: әввәл, мәһз әдатлар мүхтәлиф интонасија илә дејилмәклә чүмләјә рәнкарәнк мә'на чаларлары верир ки, бу хүсусијјәт бағлајычыларда өзүнү көстәрмир; икинчиси, аид олдуғу сөзүн үзәринә вурғу кәтирмәк вә ону нәзәрә чатдырмаг хүсусијјәти јенә дә мәһз әдатлара мәхсус олдуғундан мүәллиф бу мәсәләни дә гарышдырыр; үчүнчүсү, «гәрибә» сөзүнүн јүксәк интонасија илә дејилмәсини «дә» әдаты илә һеч чүрә әлагәләндирмәк мүмкүн дејил, бу, чүмләнин дејилмә мәгсәдиндән ирәли кәлир. Беләликлә, тәдгигатчынын кәтирдији аргументләрин мәсәләни ајдынлашдырмаг әвәзинә, долашыға салдығыны көрүрүк.

Да, дә-нин бир морфем кими мәнимсәдилмәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләри дәриндән арашдыран проф. Ә. Әфәндизадәјә көрә, Азәрбајчан дилиндә һәм јерлик һал шәкилчиси, һәм бағлајычы, һәм дә әдат кими үч грамматик мә'на дашыјан бу омоморфемин өјрәнилмәси үч мәрһәләдән кечир. Биринчи мәрһәләдә шакирдләр **да, дә**-ни јерлик һал шәкилчиси, икинчи мәрһәләдә бағлајычы, үчүнчү мәрһәләдә исә әдат кими өјрәнирләр. Мәктәб тәчрүбәсини кениш тәһлил едән алим шакирдләри мөһкәм вәрдишләрә јијәләндирмәји «чидди бир проблем» адландырараг јазыр: «**да, дә** морфемләринин јазылышында шакирдләрин чох тез-тез јол вердикләри сәһвләри арадан галдырмаг үчүн ән ишкүзар вә бачарыглы мүәллимләрин белә сә'јләри чох заман истәнилән нәтичәни вермир» (Ә. Әфәндизадә. Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары. Бакы, 1975, сәһ. 163). Одур ки, шакирдләрдә **да, дә**-нин грамматик мә'насына ујғун дүзкүн јазы вәрдишләри формалашдырмаг үчүн мүәллиф икинчи мәрһәләнин һәлледичи рол ојнадығыны хүсуси гејд едир вә буну онунла әлагәләндирир ки, «да, дә бағлајычылары вә әдатлары јазыда һеч бир характер әламәтинә көрә бир-бириндән фәргләнмир» (јенә орада, сәһ. 169). Јалныз чүмлә сонунда ишләнән **да, дә**-ни әдат һесаб

едән көркәмли алимин бу мүлаһизәләри узун илләрдән бәри мәктәб тәчрүбәсиндә тәтбиг едилмәсинә бахмајараг, һәмин мәсәлә јенә дә «чидди проблем» олараг галмагдадыр. Јенә дә шакирдләр **да, дә**-нин јазылышында сәһвләрә јол верир вә һәтта ән габагчыл мүәллимләр белә ону ислаһ едә билмирләр. Истәр-истәмәз, белә бир суал мејдана чыхыр: бәлкә, мәсәләнин гојулушу сәһвдир? Бәс лингвистик әдәбијјатда бу проблем өз һәллини нечә тапмышдыр?

Әдатын ән гәдим нитг һиссәләриндән бири олмасына бахмајараг, дилчилијимиздә тәдгиги тарихи проф. Ә. Абдуллајевин «Көмәкчи нитг һиссәләри» (Бакы, 1958) әсәри илә башланыр. Сонракы илләрдә чыхан грамматика китабларында вә хүсусән проф. Ф. Зејналовун «Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри» (Бакы, 1971) адлы монографијасында әдатын түрк дилләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушунда тутдуғу јери, сөзә, сөз бирләшмәсинә вә чүмләјә вердији мә'на чаларлыглары кениш шәрһ едилсә дә, бир чох мүбаһисәли мәсәләләр өз һәллини инди дә көзләмәкдәдир. Белә мәсәләләрдән бири дә дилдә өз ишләклији илә сечилән **да, дә** әдаты илә бағлыдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, бә'зи дилчиләр ондан јалныз бағлајычы, бә'зиләри јалныз әдат, бә'зиләри исә һәм бағлајычы, һәм дә әдат кими бәһс етмишләр. Ән мараглысы да бурасындадыр ки, бу заман **да, дә**-нин грамматик әламәтләри ејни илә садаланмыш, характерик чәһәтләри каһ бағлајычыја, каһ да әдата шамил едилмишдир. Мәсәлән, танынмыш түрколог Н. К. Дмитријев «Башгырд дилинин грамматикасы» (М.-Л., 1948) әсәриндә **да, дә**-ни белә характеризә едир: «Битишдирмә вә ја гаршылашдырма бағлајычысы вәзифәсиндә ишләнән әдатдыр. Вурғусуздур. Истәнилән нитг һиссәсиндән сонра кәлир. Аһәнк ганунуна табе едилдијинә көрә бағлајычылара аид едилә билмәз» (сәһ. 129). Лакин алимин бу мөвгеји сабит олмамыш, дикәр әсәрләриндә ондан, әсасән, бағлајычы кими бәһс етмишдир. Јахуд, Н. А. Баскаков **да, дә**-дән һәмчинс фе'лләр вә дикәр нитг һиссәләрини бирләшдирән, еләчә дә чүмлә үзвләрини гүввәтләндирән вә нәзәрә чарпдыран бағлајычы кими данышмышдыр (Н. А. Баскаков. Каракалпакскиј јазык, т. 2, М., 1952, стр. 516—517). Н. А. Кононов, К. М. Мусајев вә башга танынмыш түркологлар исә ону һәм әдат, һәм дә бағлајычы кими тәдгиг етмишләр. Бу да бир фактдыр ки, ондан бағлајычы кими данышылдыгда мәһз әдат әсасында формалашдығы һәр дәфә гејд олунмушдур. Һәтта танынмыш дилчи Н. З. Һачыјева **да, дә** әдатынын бағлајычыја кечмә механизмини ашағыдакы шәкилдә схемләшдирмишдир: 1) аид олдуғу фе'лә вә ја исмә јанашараг, онун мә'насыны гүввәтләндирир; 2) гүввәтләндирмә мә'насыны сахламагла бағлајычылыг кејфијјәти газаныр; 3) мүхтәлиф чаларлар ичәрисиндә бағлајычылыг әсас кејфијјәт кими өзүнү көстәрир (Н. З. Гаджијева. О двух источниках развитија сојузных сложных предложении в тјуркских јазыках, «С. Т.» журнал, 1973, № 2, стр. 31). Кәтирилән нүмунәләрин дәриндән тәһлили көстәрир ки, бу схем сырф механики характер дашыјыр. Чүнки **да, дә** һансы мәгамда ишләнәрсә-ишләнсин, әдата мәхсус кејфијјәтләриндән һеч бирини, јә'ни аид олдуғу сөзүн үзәринә вурғу кәтирмәклә мә'насыны нәзәрә чарпдырмасыны вә бу заман дикәр әдатлар кими аһәнк ганунуна табе олмасыны итирмир. Бәс һансы мәгамларда **да, дә** бағлајычылара аид едилир? М. Һ. Һүсејнзадә бунунла әлагәдар мөвчуд фикирләри үмумиләшдирәрәк јазыр: «**да, дә** чүмләдә тәкрар олунарса, **вә** бағлајычысы илә әвәз олуна биләрсә, бағлајычы олур. Бунлар тәк ишләнәрсә, өзүндән әввәлки сөзүн үзәринә вурғу кәтирәрсә вә башга бағлајычы илә әвәз олунмазса, әдат олур» (М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Б., 1983, сәһ. 284). Беләликлә, лингвистик әдәбијјатын тәһлили көстәрир ки, орта мәктәб дәрсликләриндән вә методик әдәбијјатдан фәргли олараг, **да, дә** тәкчә һәмчинс үзвләрлә вә табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләри-

нин тәркибиндә ишләндикдә бағлајычы һесаб олунур. Јердә галан бүтүн һалларда, чүмләнин һансы јериндә ишләнмәсиндән вә һансы сөзә аид олмасындан асылы олмајараг, әдат адландырылыр. Лакин сон илләрин бә'зи тәдгигатлары (мәсәлән, Ф. Зејналов, К. Абдуллајев, Р. Сибагатовун әсәрләри вә бизим арашдырмаларымыз көстәрир ки, һәтта бу мәгамларда да о, әдатлыг кејфијјәтини итирмир. Мәсәлән:

1) Аһы, Зәрникар да јазыг иди (И. Шыхлы).

2) Чичәкләр дә јазын әввәлиндәки кими тәртәзәдир (И. Ш.).

3) Атамын ачығына чаһ-чәлалла да тој едәчәјәм (И. Ш.).

4) Атасы бурада да инсафсызлыг етмишди (И. Ш.).

5) Бабәк бир нәфәр иди, кәлди дә, кетди дә (М. С. Ордубади).

6) Буну гызым Гәтибәјә дә, сәнә дә тапшырырам (М. С. Ордубади).

7) Атамын Хәлифәјә јаздығы мәктубда Сүсәнин дә, Дилшадын да адыны охумушам (М. С. Ордубади).

8) Бу зијафәтә истигләлијјәтә инананлар да, инанмајанлар да дә'вәт олунмушду (М. С. Ордубади).

Мөвчуд лингвистик әдәбијјата әсаслансаг, 1—4-чү чүмләләрдә **да, дә** әдат, 5—8-чи чүмләләрдә бағлајычы кими чыхыш едир. Лакин мүгајисәли тәһлил көстәрир ки, **да, дә** тәкрарланараг һәмчинс үзвләрлә ишләндикдә белә әдата мәхсус кејфијјәтләриндән һеч бирини итирмир. Әкәр бир сөз өз грамматик хүсусијјәтләриндән һеч бирини, һансы мәгамда ишләнмәсиндән асылы олмајараг, итирмирсә, онун башга нитг һиссәсинә кечдијини нечә иддиа етмәк олар. Проф. Ф. Зејналов буну нәзәрә алараг јазыр: «**Да, дә** енклитик әдаты бағлајычы кими чыхыш едиб, ики анлајышы битишдирмәк мәгамында да гүввәтләндирмә әдаты кими чыхыш едир». (Көстәрилән әсәри, сәһ. 182). Һәссас дилчинин фикринә јалныз бир дүзәлиш вермәк истәрдик: бурада бағлајычы кими дејил, бағлајычы васитә кими чыхыш етмәкдән сөһбәт кедә биләр. Јахуд башга нүмунәләри нәзәрдән кечирәк:

1) Инишил арвады өлдү, кечән ил дә әлләри ашағы олду (И. Ш.).

2) Долу да өтүшдү, күләк дә кечди (Б. Б.).

3) Күлкәз оғлу өлдү, очағы да сөндү (Б. Б.).

Диггәт едиләрсә, бу табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләрини садә чүмләләр шәклиндә вердикдә **да, дә**-дән бағлајычы кими данышмаға лүзум кәлмир. Дүздүр, һәмин мәгамда о, аид олдуғу сөзү мүәјјән сөзләр групуна бағлајыр, лакин бу заман онун мә'насыны гүввәтләндирәрәк нәзәрә чарпдырмаг хүсусијјәтини јенә дә өзүндә сахлајыр. Одур ки, табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринин тәркибиндәки һәр һансы бир сөзлә јанашы ишләндикдә дә **«да, дә»** нәзәрә чарпдырма хүсусијјәтини итирмәдији үчүн әдат кими изаһ едилмәлидир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, **да, дә**-ни јалныз гүввәтләндирмә әдаты кими өјрәнмәји вә синтактик функсијасына көрә бағлајычы васитәләрә дахил етмәји даһа мәгсәдәујғун һесаб едирик. Тәдгигат көстәрир ки, **да, дә** јалныз әдат кими мәнимсәдиләрсә, шакирдләрин гаршылашдыглары мөвчуд чәтинликләр бир проблем кими арадан галдырыла биләр.

БӘДИИ МӘТН ҮЗӘРИНДӘ ИШ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЈИН ВАСИТӘЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Елмира ИСМАЈЫЛОВА,

Минкәчевир Шәһәр Тәһсил Шө'бәси Методик Мәркәзинин директору.

Көзәл нитг инсан үчүн әсас кејфијјәтләрдән биридир. Нитги көзәл олан адамы динләмәк нә гәдәр марағлы, чазибәдар олурса, динләјичијә хош тә'сир бағышлајырса, гүсурлу нитг бир о гәдәр јоручу тә'сир бағышлајыр. Тәсадүфи дејил ки, натиглик сәнәти гәдим Јунан философларындан башламыш бу вахта гәдәр ајры-ајры дөврләрдә јашамыш классикләрин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Гәдим Јунан философу Аристотел «Риторика» адлы әсәрини бу мәсәләјә һәср етмишдир. М. Фүзули «Сөз» рәдифли гәзәлиндә:

Артыран сөз гәдрини сидг илә гәдрин артырар,
Ким нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз.

— дејәрәк нитгин инсан лајагәтинин тәзаһүрү олдуғуну поетик дилл ифадә етмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, нитгин тә'сирли олмасы, динләјичинин диггәтини чәлб етмәси үчүн сөзүн дүзкүн сечилмәси кәрәкдир. Бу исә хүсуси габилијјәтдир. Бу габилијјәтин инкишаф етдирилмәсиндә әсас вәзифә, демәк олар ки, мәктәбин үзәринә дүшүр. Мәктәбдә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә етмәк имканы вар; онлардан бири вә демәк олар ки, башлычасы бәдии мәтнләр үзәриндә апарылан ишдир.

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә бәдии мәтнләрдән истифадә мүәјјән систем үзрә олмалыдыр. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, нитгин инкишаф етдирилмәси истигамәтиндә апарылан ишдә мәнтиги әлагә, ардычыллыг олмадыгда мүвәффәгијјәт газанмаг чәтин олур. Профессор А. Абдуллајевин ашағыдакы фикри бу бахымдан әһәмијјәтлидир: «Башгаларына өз фикир вә һиссләрини бүтүнлүклә вермәјә имкан тапмаг үчүн, әввәлән, зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг, икинчи, мүәјјән сөзләри сечиб ишләтмәји бачармаг лазымдыр. Данышан өз нитгиндә һәр бир сөзү ишләдәркән, о сөзүн ифадә едиләчәк фикри мә'нача нә дәрәчәдә дәгиг верә биләчәјини габагчадан ајдын етмәлидир (А. Абдуллајев, «Үслубијјат мәшғәләләри», Азәрбајчан тәдриснәшр, 1961, сәһ. 12).

Көрүндүјү кими, бурада мүәјјән ардычыллыг нәзәрә чарпыр: нитг зәнкинлији үчүн сөз еһтијатынын чохлуғу әсас көтүрүлүр. Сөз еһтијаты чох олмалыдыр ки, нәзәрдә тутулан фикрин ифадәси үчүн мүвафиг оланы сечилсин. Бәдии мәтнләрлә бағлы башга бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр: сөз еһтијатынын зәнкин олмасы, јә'ни мәтндә ишләдилән сөзләрин лүғәт тәркибинә кечмәси онун мә'насынын баша дүшүлмәси илә чидди шәкилдә шәртләнир. Мә'насы шакирдә мә'лум олмајан сөз онун лүғәт тәркибиндә фәал мөвге тута билмәз ки, данышан (шакирд) мәгамы кәләндә ондан истифадә едә билсин. Она көрә дә, һәр шејдән әввәл, әдәби материал үзәриндә иш апарыларкән шакирдләрин диггәти илк нөвбәдә сөзләрин мә'насынын баша дүшүлмәсинә јөнәлдилмәлидир.

Јухары синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә бу истигамәтдә апарылан иш мүәллимдән даһа кәркин әмәк тәләб едир. Белә ки, бу синифләрдә шакирдләрдән бәдиилијә дәриндән бәләдлик әсас шәртләрдәндир. Хүсусилә Азәрбајчан классик әдәбијјаты нүмунәләри үзәриндә иш даһа диггәтли олмағы тәләб едир. Белә нүмунәләрдә мүхтәлиф мәчаз

нәвләринин баша дүшүлмәси өнәмли әһәмијјәт дашыјыр. Мәсәлән, үмумтәһсил мәктәбләринин әдәбијјат програмларында Низами Кәнчәвинин јарадычылығы үзәриндә нисбәтән кениш иш апарылмасы вә шакирдләрә шаирин јарадычылыг хүсусијјәти һаггында даһа әтрафлы мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур; ајры-ајры синифләрдә шаирин әсәрләриндән мүәјјән парчалар өјрәдилир, IX синифдә исә Низаминин јарадычылығы («Хосров вә Ширин» поемасы даһа әтрафлы өјрәдилир) һаггында верилән биликләр үмумиләшдириләрәк дәринләшдирилир. Бу просесдә шаирин бәдии сөздән истифадә бачарығы — сәнәткарлығы барәдә данышылмалы, әсәрләриндән нүмунәләрә мүрачиәт олунараг фикрин ифадәси үчүн мүнасиб, һәм дә тә'сирли сөзләрин ишләдилмәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә шаирин «Сирләр хәзинәси» әсәриндән ашағыдакы мисралара нәзәр салмаг олар.

...Көнүл мүлкүнүн шаһы—мәһәббәт адлы пәри
Сәсләјәркән деди ки: «Низами, кәл ичәри».
Ән јахшы сирдаш олдум кәлдијим бу дәркаһа,
«Кәл» дедикчә јеријиб јахынлашдым мән шаһа.
Чаһ-чәлаллы бир сарај чәлб еләди нәзәри,
Јаман көзә кәлмәсин, кор олсун бәд нәзәри.
Једди хәлифә көрдүм бир кашанә ичиндә,
Једди мачәра варды бир әфсанә ичиндә...
Күнортанын султаны баш тәрәфдә әјләшиб,
Илыг нәфәс саһиби көзәрмәкдән кејләшиб.
Гызыл атлы сүвари гаршысында баш әјир,
Јагут гәбалы әскәр ондан зәфәр диләјир.
Ачыдил, чаван часус һәр ан һазырдыр она,
Гүссәли гара көлә горхудан дүшүб лова.
Бәрәдә пусгу гуран бир кәмәндатан да вар,
Күмүшдән зиреһләниб мисбәдән пәһләванлар.

Көрүндүјү кими, илк нәзәрдә бу парчада шакирд үчүн чәтин сөз јохдур. Ајрылыгда көтүрүлдүкдә бүтүн сөзләр дилдә ишләдилән фәал сөзләрдир. Лакин верилмиш бу кичик парчада јүксәк бәдиилик вар: шәхсләндирмә вә истиарәләрдән истифадә едилмишдир. Бунлар үзәриндә лазыми иш апармадан бәдиилији баша дүшмәк олмур, ону дәрк етмәдән исә шаирин сәнәткарлығына даир фикир сөјләмәк чәтиндир. Охучунун, тә'лим просесиндә шакирдләрин гаршысында бу истигамәтдә мүхтәлиф суаллар мејдана чыхыр: «Көнүл мүлкүнүн шаһы олан кимдир? О һансы кашанәдир ки, ичиндә једди хәлифә отуруб? Бу хәлифәләр һансылардыр? Онларын әламәтләри нечә көстәрилиб?» вә с. Бу сualларын чавабы ајдын олмадан онун ифадә етдији фикри баша дүшмәк мүмкүн дејил. Һәмин суаллар әтрафында дүшүндүкдә ајдын олур ки, көнүл дүнјасы дедикдә инсан бәдәни — дөш һиссә нәзәрдә тутулур. Шаир буна кашанә-сарај дејир. Бу кашанәдә једди хәлифә отурмушдур. Хәлифә сөзүнүн мә'насы «чанишин», «идарә едән», «башчы» демәкдир. Бу аҹлајыш алтында организмин јашамасыны тә'мин едән үзвләр билдирилир: «Баш тәрәфдә әјләшән күнортанын султаны» дедикдә, инсан гәлби нәзәрдә тутулур. Бу баш хәлифәдир — хәлифәләр хәлифәсидир, илыг нәфәс саһиби — ағ чијәрдир; гызыл атлы сувари — үрәкдир; јагут гәбалы зәфәр әскәри — гара чијәрдир; ачыдил чаван часус — өд кисәсидир; гара көлә — далагдыр; кәмәндатан — мә'дә, онун кәмәнди исә бағырсаглардыр; мисбәдән пәһләванлар — бөјрәкләрдир.

Бу ифадәләр үзәриндә изаһат иши апараркән шакирдләрә чатдырылмалыдыр ки, бәдән үзвләринин әламәтинин долајы јолла верилмәси бәдиилијин тәләбләриндәндир вә мәктәблиләрин өзүндә дә бу кејфијјәтин тәдричән инкишаф етдирилмәси гаршыја мәгсәд гојулмалыдыр. Мәсәлән, гејд едилдији кими, «гызыл атлы сувари» дедикдә шаир үрәјин әламәтләрини охучунун нәзәринә чатдырыр. Низами бу ифадәни нә үчүн башга бәдән үзвләринә јох, үрәјә аид едир? Организмдә үрәјин функсијасыны, фәалијјәтини јада салдыгда ајдын олур ки, «гызыл» үрәкдән кечән ган, «атлы» сөзү исә онун даима һәрәкәтдә олдуғу — јә'ни ган дөвраны нәзәрдә тутулур. Јахуд «ачыдилли чаван часус» өд кисәсидир, өдүн ачы олмасы һамыја ајдындыр; «Јагут гәбалы әскәр» ифадәсиндә «јагут гәба» гара чијәрин үз өртүјүнә — пәрдәјә ишарәдир вә с. Белә изаһат апармагла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, шаир бәдән үзвләринин әламәтләрини бу шәкилдә ифадә етмәклә гүввәтли мәчазлар јаратмышдыр.

Бу истигамәтдә апарылан иш бир нечә чәһәтдән фајдалыдыр: биринчиси, бәдии әсәрин мәзмунунун баша дүшүлмәсинә зәмин јарадыр; икинчиси, шакирдләр бәдии ифадәләрин нечә јарандығыны өјрәнирләр; үчүнчүсү, һәмин ифадәләр шакирдләрин нитгинә дахил олур.

Шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәси үзәриндә апарылан ишин әсас мәрһәләләриндән бири бу вә ја дикәр әсәрдә (програмын тәләбинә әсасән өјрәдилир) ишләдилән **чәтин сөзләр үзәриндә ишин** тәшкилидир. Бә'зән әсәрдә, хүсусилә классик сәнәткарларын јарадычылыг нүмунәләриндә бу күнкү охучу үчүн анлашылмаз олан әрәб, фарс сөзләри, архаик, ајры-ајры заманларда адамларын һәјат тәрзи илә бағлы олан сөзләр ишләдилир. Белә сөзләрин лүғәти үзәриндә иш апармадан, истәр һәмин сөзләрин мә'насынын баша дүшүлмәси, истәрсә дә бүтөвлүкдә әсәрин мәнимсәдилмәси мүмкүн дејил. Фикир ајдынлығы үчүн М. Фүзулинин ашағыдакы гәзәлини нәзәрдән кечирмәк олар:

Еј мәләксима ки, сәндән өзкә һејрандыр сана,
Һәгг билир, инсан демәз һәр ким ки, инсандыр сана.
Вермәјән чаны сәнә булмаз һәјати-чавидан,
Зиндеји-чавид она дерләр ки, гурбандыр сана.
Аләми пәрванеји-шәми-чәмалын гылды ешг,
Чани-аләмсән, фәда һәр ләһзә мин чандыр сана.
Ашигә шөвгүнлә чан вермәк икән мүшкүл декил,
Чүн Мәсиһи-вәгтсән, чан вермәк асандыр сана.
Чыхма јарым кечәләр, әгјар тә'ниндән сагын,
Сән маһи-өвчи-мәлаһәтсән, бу нөгсандыр сана.
Падишаһым, зүлм едиб ашиг сана залым демиш,
Хүбрулардан јаман кәлмәз, бу, бөһтандыр сана.
Еј Фүзули, хүбрулардан тәғафүлдүр јаман,
Кәр чәфа һәм кәлсә онлардан, бир еһсандыр сана.

Једди бејтлик бу гәзәлдә бир нечә истигамәтдә изаһат иши апарылмалыдыр. Һәр шејдән әввәл, мә'насы шакирдләр үчүн чәтин олан сөзләр вар ки, онлар шакирдләрә өјрәдилмәлидир. Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин бөјүк әксәријјәти лүғәтләрдән истифадә етмәји бачармыр. Јахшы олар ки, шакирдләрин бу истигамәтдә бачарығыны инкишаф етдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы сөзләрин мә'насыны лүғәтдән өјрәнмәк онлара тапшырылсын:

Мәләксима — мәләк үзлү, көзәл;
Чавидан — әбәди, даими;
Зиндеји — («зиндә» сөзүндәндир) дири, јашајан;
Ләһзә — бир бахыш, бир нәзәр, бир көз гырпымы;
Мүшкүл — чәтин, ағыр, әнкәл, манеә;
Мәсиһ — сүртүлмүш, чәкилмиш, јағланмыш;
Мәһи — ај;
Сагын — јајын, узаг ол;

Өвчи — һәр бир шејин сону, ән јүксәк нөгтәси;

Хубру — көзәл үзлү, көзәл, көјчәк;

Тәғафүл — өзүнү билмәмәзлијә гојмаг, өзүнү хәбәрсиз кими көстәрмәк, унутма;

Әғјар — јад, өзкә, таныш олмајан;

Тә'нә — баша гахынч етмә, данлама, сөјмә.

Чәтин сөзләрин мә'насыны өјрәнмәк јухарыда дејилдији кими, бир истигамәтдир. Бә'зән мәтн дахилиндә бу вә ја дикәр сөз ајрылыгда ишләндији мә'надан фәргли олараг, даһа кениш мә'на билдирир. Она көрә дә тәчрүбәли әдәбијјат мүәллимләри сөзүн ајрылыгда мә'насыны изаһ етмәклә јанашы, ону бирләшмә дахилиндә дә шәрһ едирләр. Мәсәлән, «зиндә» сөзүнүн мә'насы дири, јашајан демәкдир. Гәзәлин — «Зиндеји-чавид она дерләр ки, гурбандыр сана» мисрасында «зиндеји-чавид» бирләшмә (изафәт) шәклиндә ишләнир. Јә'ни- «сәнә гурбан олан өлмәз, һәмишәјашар олараг галар».

Бә'зән дә мәтндә мисранын, јахуд бејтин шәрһи лазым кәлир. Бу, ән чох о вахт олур ки, нәзәрдә тутулан фикир рәмзләшмиш бир анлајышла бағлы верилир. Она көрә дә тәк сөзүн лүғәти мә'насы илә јанашы, онун мәтндә ифадә етдији фикир дә ајдынлашдырылмалыдыр.

Ашигә шөвгүнлә чан вермәк икән мүшкүл декил,
Чүн Мәсиһи-вәгтсән, чан вермәк асандыр сана.

бејтиндә дејилән фикир «Мәсиһи-вәгт»лә бағлыдыр. Шакирдләр лүғәтдән өјрәнирләр ки, «мәсиһ» сөзү әрәб сөзүдүр, мә'насы, јухарыда көстәрилдији кими, «сүртүлмүш», «јағланмыш» демәкдир. Лакин бејт үзәриндә фикирләшәндә ајдын олур ки, һәмин сөзүн лүғәти мә'насы бејтдә ирәли сүрүлән фикри ифадә етмир. Она көрә дә мүәллим һәмин сөзүн јаранма тарихи илә әлагәдар әлавә мә'лумат верир. Христианлар јени доғулан ушағын алнына әтирли, јағлы маддә сүртдүкләринә көрә әрәбчә христианлара «мәсиһи» дејилир. Беләликлә, мәсиһи-христиан мә'насыны ифадә едир, һәм дә христианларын пејғәмбәри олан Иса пејғәмбәрин адыдыр. О, мө'чүзә саһиби олмушдур: куја нәфәси илә өлүләри дирилдирмиш. Бу, дилдә рәмзләшмишдир.

Белә изаһдан сонра бејтин мә'насы ајдынлашыр: ашиг севкилисинә мүрачиәт едәрәк дејир ки, заманын Мәсиһи олдуғун үчүн ашигләрә чан вермәк сәнин үчүн асандыр.

Шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәси үзрә иш бәдии әсәрдә ишләдилән сөзләрин изаһы, онларын лүғәти мә'насынын чатдырылмасы илә битмир, әсас мәсәлә һәмин сөзләрин шакирдләрин лүғәт еһтијатына дахил едилмәсинә наил олмагдыр. Бунун үчүн дә мүәјјән тапшырыглар ичра етдирмәк, тәмринләр апармаг лазым кәлир. Мәктәб тәчрүбәсинә көрә белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, фајдалы тапшырыглардан бири шакирдләри **сөзләрин синонимләри үзәриндә ишләтмәкдир.**

Мүәллим шакирдләрин диггәтини мәтндә ишләдилән һәр һансы сөз вә ја ифадәләрә јөнәлдир. «Буну башга һансы сөзлә әвәз етмәк олар?» суалы илә синфә мүрачиәт едир. Мәсәлән, «хубру» сөзү шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр (мә'насы «көзәл үзлү» демәкдир) вә суал верилир: ону һансы сөзлә әвәз етмәк олар? Шакирдләр суалын чавабында «ај үзлү», «күл үзлү», «көјчәк», «көзәл» вә с. кими сөзләри дејирләр.

Шакирдләрин нитгинин инкишафында мүһүм рол ојнајан васитәләрдән бири дә **инша јазылар**дыр. Инша лүғәт еһтијатында олан сөзләрин сечилмәсиндә шакирдләрдән хүсусилә еһтијатлы олмағы, сөзүн мә'на чаларына диггәт вермәји тәләб едир.

МҮӘЛЛИМ ӨМРҮНҮН АЈНАСЫ—ДӘРС

Огтај АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәди, досент.

Улдуз ӘҺМӘДЗАДӘ,
Бинәгәди РТШ-нин методисти.

Күлзарә мүәллим һәјәчанлы иди. Мәктәбдә јахшы иши илә газандығы уғурлар да ону сакитләшдирә билмирди. Јахын күнләрдә ачыг дәрси олачагды. Дәрсдә чалышдығы мәктәбин мүәллимләриндән башга рајон тәһсил шө'бәсинин ишчиләринин, танынмыш әдәбијјат мүәллимләринин дә иштиракы көзләнилирди. Үрәјиндән нә кечдисә, күлүмсәди. Өз-өзүнә «ахы, мән нә вахт, һансы дәрсә һәјәчансыз кирмишәм ки, инди өзүмү сакитләшдирмәјә чалышырам?!» — деди. Ачыг дәрсин мөвзусуну хатырлады. Низами Кәнчәвинин лирик әсәрләринин өјрәнилмәси нәзәрдә тутулурду бу дәрсдә. Һәр мисрасы бир дүнја, бир аләм олан ше'рләр. Низами дөврүндән бизә кәлиб чатан һисс-һәјәчанлар. Өтән дәрс Низаминин дөврүнә вә һәјатына һәср олунмушду. Бу дәрсдән габаг да хејли көтүр-гој еләмишди.

Дәрси нечә гурмалы? Нечә етмәли ки, шаирин һәјатынын өјрәдилмәси һәм дә бу бөјүк мүтәфәккирин әрсәјә кәлдији Азәрбајчан мүһити һагда шакирдләрдә дүзкүн тәсәввүр јаратсын? Низамидән сөһбәт дүшәндә шакирдләр бир гајда олараг шаирин доғма Азәрбајчан дилинә мүнасибәти, онун бу дилдә јазыб-јазмамасы илә бағлы чохлу суаллар верирләр. Бу суаллара да инандырычы, мәнтиги чаваблар тапылмалы иди. Үрәјиндән кечди: ахы, нә гәдәр әлифба дәјишмәк олар? Һәр дәјишмә нечә-нечә мәнбәдән мәһрум едиб бизи? Керәсән бу барәдә дүшүнәнләр олуб? Суалына өзү дә тәәччүбләнди. Әлбәттә, олуб. Елә халгларын кечмишинә, тарихинә, мәдәнијјәтинә, онун ајрылмаз һиссәси олан әдәбијјатына гејриинсани мүнасибәт бу дүшүнчәләрдән су ичмәјиб мәкәр? Амма инди сөһбәт Н. Кәнчәвинин һәјатынын өјрәдилмәси просесиндә бә'зи тарихи һәгигәтләр барәдә доггузунчулара доғру-дүзкүн, инандырычы биликләр вермәкдән кедир. Әкәр бу мәгсәдә чатсам, Низами лирикасы, онун зәрифлији, дүнја әдәбијјаты инчиләри сырасында јери мәсәләләрини өјрәтмәк дә хејли асанлашар. Асанлашар дејәндә, јә'ни шакирдләр гаршыја гојулан тәләбләрә чаваб верәр, мән дә дәрсин мәгсәдини јеринә јетирмиш оларам.

Һә, бунлар кечән дәрслә бағлы епизодларын јада салынмасындан јаранан дүшүнчәләрди. Күлзарә мүәллимә о дәрси һиссиз-һәјәчансыз кечә билмәди. Башлычасы исә, нечә дејәрләр, кизли, үрәјиндә тутдуғу мәгсәдә наил олду. Шакирдләринә Низаминин өз дөврүнүн оғлу, лакин исте'дадыны зәһмәти илә улдуздәк чилаламағы бачаран шәхсијјәт кими тәгдим едә билди. Чалышды ки, доггузунчулар Низаминин дөврүнү онун өзүнә вә јашыдларына тәгдим едилдији кими, чәһаләт, савадсызлыг мәканы олмадығыны, мәһз һәмин тарихи шәраитдә дүнја сивилизасијасы илә бәрабәр сәвијјәдә дајанан, бә'зәнсә ондан да јүксәкдә мөвге тутан бир чәмијјәт олдуғуну изаһ етсин. Кәтирдији мисалларла шакирдләрини инандыра билдијини онларын көзләриндәки парылтыдан ачыг-ашкар көрүрдү. Бүтүн бунлар өтән дәрсә аид иди. Инди кечән дәрсдә өјрәдиләнләрин һансы сәвијјәдә гавранылдығы ачыг дәрсдә, бачарыг вә исте'дадларына бәләд олдуғу һәмкарларынын да иштирак етдији дәрсдә үзә чыхачагды.

Әввәлчә тәдрис програмыны нәзәрдән кечирди. Дәрсликләри вәрәгләди. Мөвзу илә бағлы әлавә әдәбијјата бахды. Тәчрүбәсиндән јәгин етмишди ки, мүәллим өзү тәдрис етдији фәнни, конкрет олараг өјрәдиләчәк мөвзуну нә гәдәр әт-

рафлы, әһатәли билсә, ону шакирдләрә изаһ етмәк, баша салмаг да бир о гәдәр раһат олур. Нәтиҹәдә шакирдләрин билији артыр, дүнјакөрүшү кенишләнир. Амма бир ҹәһәти унутмаг олмаз. Елә мүәллимләр вар ки, өзләринин билдикләринин һамысыны шакирдләринә дә өјрәтмәјә чалышырлар. Илк бахышда бунун мәнфи тә'сири диггәти о гәдәр дә ҹәлб етмир. Әслиндә исә бу, әксәр һалларда јүкләнмәјә кәтириб чыхарыр. Мүәллимин конкрет мөвзу илә бағлы вермәјә чалышдығы материаллар шакирдләри јорур. Онларын програм тәләбләри сәвијјәсиндә билик алмаларыны чәтинләшдирир. Күлзарә мүәллимә буну өз тәҹрүбәсиндән јахшы билдијиндән әлавә әдәбијјатдан алдығы материаллары програма вә шакирдләрин үмуми сәвијјәсинә көрә тәһлил едиб, «сүзкәҹдән» кечирир. Бу дәфә дә белә олду. Гаршысындакы дәфтәрә гејдләр етмәјә башлады. Беләликлә, бу материаллар ики истигамәтдә груплашдырылды: мүәллимин дәрси даһа сәмәрәли гурмаг үчүн әлдә етдији материаллар вә бу материаллардан шакирдләрә өјрәдилмәси нәзәрдә тутуланлар. Беләликлә, Күлзарә мүәллимин һәмишә истифадә етдији, ҹидди шәкилдә нәзәрә алдығы бир формула јаранды: мән вә шакирд — мәним билдикләримдән шакирдә өтүрүләнләр.

Сонра дәрсин кедишини, нечә тәшкил олунаҹағыны көтүр-гој етди. Ән'әнәви «синфин тәшкили» бөлмәсинин үстүндән елә үрәјиндәҹә хәтт чәкди. Буна еһтијаҹ јохдур. Артыг бир нечә илдир ки, һәмин синфә дәрс дејир. Даһа өјрәшибләр. Әслиндә мүәллим ичәри кирәнә гәдәр синфи елә шакирдләрин өзләри тәшкил едирләр. Әјани васитәләри истифадә үчүн һазырламаға кәлдикдә бу мәсәлә дә өз һәллини тапыб. Дәрсдән әввәл нөвбәтчи Күлзарә мүәллимә јахынлашыр. Истифадә олунаҹаг васитәләри көтүрүб, синфә апарыр, лазыми јердән асыр, јолдашларына пајлајыр.

Күлзарә мүәллимә истифадә едәҹәји тә'лим усуллары үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанды. Чүнки тәҹрүбәсиндән буну да јәгин билир: дәрс нечә тәҹһиз едилир-едилсин, нәтиҹә дәрс просесиндә мүәллимин мүраҹиәт етдији тә'лим усулларындан, бунлардан онун нечә истифадә едәҹәјиндән асылыдыр. Гәрара алды ки, мүәллимин сөзүнә, сөзлү үсуллара даһа кениш јер версин. Шакирдләрин кечмиш дәрсә аид тапшырыглары нечә мәнимсәдикләрини, јени материаллары һансы сәвијјәдә гаврадыгларыны даһа чох сорғу илә мүәјјәнләшдирәҹәјини планлашдырды. Јени мөвзунун изаһында истифадә едәҹәји тәдрис материалларыны — Н. Кәнҹәвинин лирик ше'рләрини, бу ше'рләрә бәстәләнмиш мусигиләрин көчүрүлдүјү магнитафон лентләрини, һазырладығы пајлама карточкаларыны бир дә нәзәрдән кечирди. Мүраҹиәт едәҹәји, дәрс сорушаҹағы, әлавә тапшырыглар верәҹәји шакирдләри хәјалында ҹанландырды.

...Синифдәкиләрин һамысы илә саламлашды. Адәтинә ујғун олараг ушаглардан кечән дәрслә бағлы суаллары олуб-олмадығыны сорушду. Дәрсә бу ҹүр башламаг Күлзарә мүәллимә шакирдләрин әһвал-руһијјәсини өјрәнмәјә, онлары сәфәрбәр етмәјә, әсасы исә кечмиш дәрсә һазырлыг сәвијјәләрини тәхмини дә олса, мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Суал верән олмады. Һисс олунурду ки, тапшырығы һазырлајыблар. Мүәллимин сорғусуну көзләјирләр. Кечмиш дәрсин нә дәрәҹәдә уғурлу олдуғуну, шакирдләрин мәнимсәмә сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә фронтал сорғудан истифадә етди. Нөвбәтчи шакирд карточкалары пајлајана гәдәр конкрет шәкилдә даһа чох нәјә диггәт вермәк лазым олдуғуну доггузунҹуларын нәзәринә чатдырды.

Бир нечә шакирдә карточка чатмамасындан јаранан суала чох кечмәмиш ҹаваб тапдыг. Мүәллим һәмин шакирдләрдән бирини јазы тахтасынын гаршысына чағырды. Она Н. Кәнҹәвинин дөврү илә бағлы өјрәндикләрини данышмағы тапшырды. Шакирдин ҹавабы тапшырығы әтрафлы өјрәндијиндән, әлавә материаллара мүраҹиәт етдијиндән, башлыҹасы исә бу материаллары

шүурлу шәкилдә мәнимсәдијиндән хәбәр верирди. Мүәллимин «Кимин јолдашына суалы вар?» мүраҹиәти синифдә ҹанланма јаратды. Ајдын олду ки, синифдә һамы фәалдыр. Онларын суаллары синиф шакирдләринин динләмә вә сәрбәст ишләмә баҹарығына јијәләндикләрини сүбут етди. Мараглыдыр ки, мүәллим бә'зән суал верән шакирддән дәрс данышан јолдашынын ҹавабыны көзләмәдән өз суалыны изаһ етмәји тәләб едир вә ҹавабдан асылы олараг билијини гијмәтләндириб е'лан едир, журнала јазырды. Беләликлә, формал олараг бир нәфәрин дәрс данышдығы тәсәввүрү јарадан гыса вахт әрзиндә Күлзарә мүәллим бир нечә шакирдин билијини гијмәтләндирди. Бу исә дәрсә верилән мүһүм тәләбләрдән бири һесаб едилир.

Икинҹи шакирд дәрс данышмаг үчүн чағырыланда јердә галанлар карточкалар үзрә тапшырыглары јеринә јетириб гуртардыгларыны билдирдиләр. Һазыр карточкалар мүәллимә верилди. Мүәллим онлары ани шәкилдә нәзәрдән кечириб, ҹавабларa мүнасибәтини нөвбәти дәрсдә билдирәҹәјини е'лан етди.

Кечмиш дәрс үзрә сорғуда диггәтин өјрәнилән материала мүнасибәт билдирилмәси үзрә гурулмасы јахшы ҹәһәт кими јадда галды.

Мүәллимин мүәјјәнләшдириҹи, тәһрикедиҹи суалларына алынан ҹаваблардан мә'лум олду ки, шакирдләр конкрет олараг Н. Кәнҹәвинин тимсалында шәхсијјәтин формалашмасында мүһитин ролуну дәрк едибләр. Низами кими тәфәккүр саһибинин формалашдығы мүһит — бу мәсәлә мүәллимин синиф коллективи илә апардығы диалогун мүзакирә објекти олду. Мүәллимин, куја гәфилдән вердији суал синифдә бир анлыға чашгынлыг јаратды: — Әкәр дедијиниз дүздүрсә, әсасландырын. Низаминин дөврүндә минләрлә инсан дүнјаја кәлиб, дүнјаларыны дәјишиб. Амма әбәди јашајанлары, шөһрәт газананлары бармагла сајмаг олар. Ахы, сиз дејирсиз ки, Низами Кәнҹәвинин дөврү һәмин заман үчүн јүксәк инкишаф етмиш ҹәмијјәт кими сәҹијјәләнир. Ким изаһ едәр? Сәбәби ким ајдынлашдырар?

Синифдә јаранмыш ани сукуту ҹанланма әвәз етди. Јерләрдән сәсләр ешидилмәјә башлады: истe'дад, фитри истe'дад, зәһмәт.

Мүәллим буну көзләјирмиш кими, сөзүнү давам етдириб, мүһит, истe'дад вә зәһмәт анлајышларыны, инсанын инсан кими формалашмасында бу үч амили бирләшдирмәјин зәрурилијини изаһ етди. Н. Кәнҹәвидән бунунла бағлы кәтирилән, инди дә өз дәјәрини сахлајан мисаллар санки шакирдләрә јени руһ верди. Өкүзү чијниндә јухары мәртәбәләрә асанлыгла галдыран Фитнә илә бағлы нүмунәдән сонра мүәллим риторик тәрзли белә бир суал верди: Кәтирилән мисаллардан һансы нәтиҹәләри чыхармаг олар? Ҹавабы көзләмәдән өз шакирдләрини дә һәјатда белә көрмәк истәдијини деди. Онлара зәһмәтдән чәкинмәмәји төвсијә етди.

Мүәллим өзүнүн јаратдығы шәраитдән истифадә едәрәк јени мөвзу илә бағлы ишә башлады. Магнитафону ишә салды. Азәрбајҹан торпағынын јетишдирдији үч дүһанын нәфәси синифдәкиләри овсунлајыр:

Һәр кечәм олду кәдәр,
гүссә, фәлакәт, сәнсиз,
Һәр нәфәс чәкдим һәдәр
кетди о саәт сәнсиз.
Сәнин ол ҹәлб еләјән
васлинә анд ичдим, инан,
Һиҹриндә јанды ҹаным,
јох даһа тагәт сәнсиз!..

Н. Кәнҹәвинин мәшһур «Сәнсиз» гәзәлинә Ү. Һаҹыбәјовун бәстәләдији романс Бүлбүлүн ифасында аһәстә сәслә синфә јајылыр. Мүәллим бу мусиги сәдалары алтында сөзә башлајыр. Јени дәрсин мөвзусуну е'лан едир. Н. Кәнҹәвинин јарадыҹылығында лирик әсәрләринин јерини ајдынлашдырыр. Сөјләнилән парчалар рәнкарәнклији артырыр, шакирдләрә шаирин поезија аләминә, лирика дүнјасына даһа јахындан бәләд олмаға көмәк едир. Күлзарә мүәллимин бәдии оху мәһарәти нүмунәләрин даһа

јахшы гавранылмасына јардымчы олур. Низаминин мәшһур диваны һагда вердији мә'лумат конкрет дәрсин гаршысында дуран мәгсәдә хидмәт едир. Мүәллим Н. Кәнҹәвинин 120 гәзәлинин, 30 рүбаисинин бизә чатдығыны деди. Низаминин өз «Диваны» һаггында јаздығы ше'рин актјорларын лентә көчүрүлмүш ифасында сәсләндирилмәси диггәти ҹәлб етди. Мүәллим Н. Кәнҹәвинин лирик ше'рләриндәки һикмәтли ифадәләрин инди дә өз дәјәрини сахладығыны вә мин илләр сонра да инсанлыға хидмәт едәҹәјини, бөјүк шаири јашадаҹағыны деди.

Ше'ри охунанда бу Низаминин,
Өзү дә һәр ше'рдә көрүнәр јәгин.
Кизләниб өзүнү вермәзми нишан,
Сәнә һәр бејтиндә бир сирр данышан?
Јүз ил сонра сорсан бәс о һардадыр?
Һәр бејти сәсләнәр: бурда, бурдадыр!

Јени дәрсин изаһыны јекунлашдыран мүәллим материалы суал-ҹавабла мөһкәмләндирди. Онун шакирдләрә мүраҹиәтлә дедији сөзләр доггузунҹуларда Низами ирсинә олан марағы бир гәдәр дә артырды. Мүәллим деди: Биз бу дәрсдә Низами јарадыҹылығынын аз бир һиссәсиндән данышдыг. Амма нәзәрә алмалысыныз ки, бу ирс һәлә там өјрәнилмәјиб. Мүмкүндүр ки, Низами ирсиндәки өјрәнилмәмиш саһәләри араштыраҹаг алимләрин сырасында елә сизин синиф јолдашларыныздан бири дә олаҹаг. Бунун үчүн чох чалышмаг, зәһмәтә гатлашмаг вә башлыҹасы исә Азәрбајҹанын тарихини, мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны севмәкдир.

Шакирдләрин билији бүтөв дәрс просесиндәки фәалијјәтләри нәзәрә алынмагла гијмәтләндирилдикдән сонра евә тапшырыг верилди.

Бакы шәһәри Бинәгәди рајонундакы 244 сајлы мәктәбин мүәллими Күлзарә Әһмәдованын дедији бир саатлыг ачыг дәрсдә онун јахшы иши әксини тапды. Мүәллим конкрет олараг бир саатлыг дәрсин гаршысында дуран вәзифәләри јеринә јетирди. Шакирдләрә мөвзунун имканлары дахилиндә билик верди. Вәтәнә, онун кечмишинә, бу күнүнә мәһәббәт тәрбијәси үзрә иш апарды.

ДӘДӘ ГОРГУДУН МҮДРИК КӘЛАМЛАРЫНДАН

Тәкәббүрлүк ејләјәни Танры севмәз.

***

Гара ешәк башына үјән урсан, гатыр олмаз.

***

Гыз анадан көрмәјинҹә өкит алмаз.

***

Оғул дәхи нејләсин,
баба өлүб мал галмаса,
Баба малындан нә фаидә,
башда дөвләт олмаса.

***

Ата адын јүриндәндә
дөвләтлу оғул јек,
Јалан сөз бу дүнјада
олынҹа, олмаса, јек.

***

Адәм ичмәјән аҹы сулар сызынҹа, сызмаса, јек.

***

Гадир Танры вермәјинҹә әр бајымаз.

***

Әҹәл вә'дә ирмәјинҹә кимсә өлмәз.

***

Јад оғлы сагламагла оғул олмаз, — бөјүјәндә салур-кедәр, көрдүм демәз...

***

Гары дүшмән дост олмаз.

***

Гафил башын ағрысын бејин билир

***

Арвадлар дөрд ҹүрдүр: бириси сој солдурандыр; бириси тој долдурандыр; бириси евин дајағыдыр; бириси нечә десән, бајағыдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1988.

ДИЛ ДӘРСЛИКЛӘРИМИЗИН ДҮНӘНИ ВӘ БУ КҮНҮ

Дилрубә ГИЈАСБӘЈЛИ,

Н. Нәриманов адына Азәрбајҹан Дөвләт Тибб Университетинин баш мүәллими.

Илк ана дили дәрсликләри XIX әсрдән јаранмаға башлајыб. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә ана дилинин тә'лими саһәсиндәки әсас чәтинлик сағлам мәфкурәли дәрсликләрин олмамасы иди. Һәмин вахтлар тәртиб едилмиш аз гисим дәрсликләр исә, әсасән, дини сәҹијјә кәсб едирди. Бу мүһүм еһтијаҹын өдәнилмәсиндә А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» адлы дәрслији бөјүк рол ојнады. Дәрслик дидактик сәпкидә, һамы үчүн ајдын вә сәлис дилдә тәртиб едилдијиндән бүтүн мәктәбләрдә ондан узун мүддәт сәмәрәли истифадә олунмушдур.

Һәмин дөврдә ана дилинә аид көркәмли дилчи алим М. Казым бәјин «Түрк-татар дилинин мүгајисәли грамматикасы», Будаговун «Турецко-татарскиј букварь», «Практическое руководство турецко-азербајджанского наречија» вә с. дәрсликләринин мејдана чыхмасы да Азәрбајҹан дилинин тәдрисинә хидмәт көстәрирди.

XX әсрин әввәлләриндән Азәрбајҹанын тәһсил системиндә әмәлә кәлән тәкамүллә әлагәдар ана дилинин тәдриси мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирилди. Бакыда вә башга сәнаје шәһәрләриндә јени типли мәктәбләр ачылды. Белә мәктәбләрин јаранмасы, шүбһәсиз ки, мүасир програм вә дәрсликләрин јазылмасыны тәләб едирди. Ән ваҹиб вә актуал мәсәлә ана дилинин дүнјәви бир фәнн кими јени програма дахил едилмәси иди. 1906-ҹы илдә Һ. Зәрдабинин рәһбәрлији вә Н. Нәримановун сәдрлији илә I Мүәллимләр гурултајы чағырылды. Гурултајда Азәрбајҹан дилинин бүтүн мәктәбләрин тәдрис планларына мәҹбури бир фәнн кими дахил едилмәси гәрара алынды. Бундан бир ил сонра, 1907-ҹи илдә II Мүәллимләр гурултајында Азәрбајҹан дилинин мүтәрәгги үсулларла вә латын әлифбасы илә тәдрис олунмасы мәсәләләри мүзакирә олунду. Һәр ики мәсәлә әтрафында, хүсусилә дә латын әлифбасына кечидлә әлагәдар гызғын мүбаһисәләр башланды. Мүхалифәт латын әлифбасынын әлејһинә чыхыш едәрәк әрәб әлифбасынын тәкмилләшдирилиб сахланмасыны тәклиф едирди. Әлифба саһәсиндәки фикир ајрылығы узун мүддәт давам етсә дә, демократик гүвәләрин ҹидди сә'ји нәтиҹәсиндә 1922-ҹи илдә әрәб әлифбасындан латын әлифбасына кечилди. Бу мүнасибәтлә дөври мәтбуатда латын графикалы әлифба илә кичик мәгаләләр дәрҹ едилди. Мүхтәлиф башлыгларла дәрс вәсаити вә дәрсликләр бурахылды. 1924-ҹү илдә Бакыда јарадылмыш «Сәрф комиссиону» тәрәфиндән «Түркҹә сәрф-нәһв» адлы дәрслик дә нәшр олунду.

Латын әлифбасына кечилмәси вә ана дили фәнни тәдрисинин тәкмилләшдирилмәси 1925-ҹи илдә мүәллимләрин үчүнҹү гурултајында, еләҹә дә 1926-ҹы илдә илк дәфә Бакыда кечирилән Биринҹи Үмумиттифаг Түркoложи гурултајда да кениш мүзакирә олунуб, әмәли тәклифләр ирәли сүрүлдү.

1927-ҹи илдә әлифба комитәсинин пленумунда латын әлифбасы саһәсиндәки тәдбирләр мәгбул сајылдығындан бүтүн мәктәбләр латын әлифбасына кечди вә 1939-ҹу илә гәдәр бу әлифбадан һәвәслә истифадә едилди.

Тәәссүф ки, милли дәјәрләримиздән бири олан латын графикалы әлифба империјанын «латын әлифбасы дилин хүсусијјәтләринә ујғун кәлмир» кими иттиһамы нәтиҹәсиндә репрессијанын нөвбәти гурбаны кими рус графикалы әлифба илә әвәз олунду.

Јени програмлар әсасында 50—70-ҹи илләр арасында, хүсусилә дә 70-ҹи илдән сонра јаранмыш орта

вә али мәктәб үчүн Азәрбајҹан дили дәрсликләри, о ҹүмләдән ЕА-нын «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» (1959), «Мүасир Азәрбајҹан дили» (1980), С. Ҹәфәров, Ә. Фәрәҹовун 6-чы синифләр үчүн «Азәрбајҹан дили» (1974), М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадәнин «Азәрбајҹан дили» (7—8-чи синифләр үчүн, 1977), Ә. Әфәндизадәнин 4-ҹү синифләр үчүн тәртиб етдији «Азәрбајҹан дили» (1973) вә с. кими дәрсликләр бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Һазырда латын графикалы әлифбаја кечмәјимиз, бу әлифба әсасында јени ана дили дәрсликләринин јаранмасы, ана дили фәнни тәдрисинин мөвгејинин мөһкәмләнмәси мүстәгил республикамызын үмдә наилијјәтләриндәндир. Бу һәјати һәгигәтләрин ән башлыҹа уғуру исә Әсас Ганунда дилимизин Дөвләт дили статусу алмасыдыр.

Инди дилимиз көзәллији, зәрифлији, рәванлығы, сәлислији нәтиҹәсиндә јалныз өлкәмиздә дејил, бејнәлхалг аләмдә дә бөјүк мәһәббәт вә нүфуз газанмышдыр.

Дилимизин нүфуз даирәсинин кенишләнмәси, Шәргдә вә Авропада танынмасы мөһтәрәм президентимиз Һејдәр Әлијевин али мәҹлисләрдә Азәрбајҹан дилиндә мүнтәзәм данышмасы сајәсиндә мүмкүн олмушдур.

Һејдәр Әлијев дилимизи јүксәк гијмәтләндирәрәк дејир: «Азәрбајҹан дилиндә данышмаг фәхрдир. Мән рус дилини нә гәдәр јахшы билсәм дә, Азәрбајҹан дилиндә данышмаг мәнә хошдур. Азәрбајҹан дилини һәр заман, һәр јердә уҹа тутмаг лазымдыр».

Ана дилимизин belә јүксәк статуса гәдәм гојдуғу бир дөврдә мүәјјән проблемләрин там һәллини тапа билмәмәси тәәссүф доғурур. Өлкәмиздә латын әлифбасынын гәбул олунмасындан хејли вахт кечсә дә, үмумтәһсил мәктәбләринин јухары синифләриндә (7—9-ҹу), еләҹә дә али мәктәбләрин һуманитар факүлтәләриндә латын әлифбасы лазыми сәвијјәдә мәнимсәнилмәдијиндән шагирдләрин вә тәләбәләрин јазылы нитгиндә, оху вә јазы сүр'әтиндә гүсурлар нәзәрә чарпыр. Бу еһтијаҹын тә'мин олунмасында дүшүндүрүҹү, јарадыҹы, тәсвири чалышмалардан, ифадә, инша, монолог, диалог кими јазы нөвләриндән вә бәдии гираәтдән тез-тез истифадә етмәк фајдалыдыр.

Јени тәртиб едилмиш ана дили дәрсликләриндә, хүсусилә 5—6-чы синифләр үчүн дәрсликләрдә грамматикаја даир изаһларла грамматик чалышмалар арасында ујғунсузлуг мөвҹуддур. Бу да шагирдләрин грамматикадан нәзәри билијинин мөһкәмләнмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Ана дили дәрсликләримиз вә онун тәдриси саһәсиндә индијә кими әлдә олунмуш наилијјәтләрлә кифајәтләнмәмәли, бу саһәдә күнүн тәләбләринә ујғун олараг даһа сәмәрәли тәдбирләр һәјата кечирмәк лазымдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ: ПРОБЛЕМЛӘР, АХТАРЫШЛАР

Әдәбијјатын шагирдләрин һәјата һазырланмасында, шәхсијјәт кими формалашмасында мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Әдәбијјатын тә'сири исә бир сыра амилләрдән — тәһсилин мәзмунундан, методиканын мүкәммәллијиндән, методикаја мүәллимләрин нечә бәләд олмасындан вә с. асылыдыр. Һәмин амилләр ичәрисиндә исә тәһсилин мәзмуну, бу мәзмунун әкс олундуғу тәдрис програмларынын вә дәрсликләрин мүкәммәллији даһа күчлү тә'сирә маликдир. Журналымызда бу проблемлә бағлы вахташыры јазылар, мүтәхәссис фикри, мүлаһизәләри верилир. Проблемин актуаллығынын һеч вахт азалмадығыны, бүтөвлүкдә тәһсил саһәсиндә ислаһатларын апарылдығыны нәзәрә алараг әмәкдашымызын Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институнун директору, педагожи елмләр доктору, профессор Ш. Микајыловла мүсаһибәсини дәрҹ едирик.

— Шәмистан мүәллим, Сиз узун илләрдир ки, институтда әдәбијјат тәдриси шө'бәсинә рәһбәрлик едирсиниз. Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјатын тәдриси илә бағлы елми проблемләрин арашдырылмасы рәһбәрлијинизлә, көзләриниз гаршысында баш вериб. Мүмкүнсә, һәмин дөврдә һәлл едилмиш вә һәлли баша чатмамыш мәсәләләр барәдә мә'лумат верин.

— Доғру дејирсиниз, мән 40 илдән артыгдыр ки, бу институтда ишләјирәм. 25 илдир әдәбијјатын тәдриси методикасы шө'бәсинә рәһбәрлик едирәм. Лакин әдәбијјатын тәдриси мәсәләләри илә мәшғул олмағым тәкҹә шө'бәјә рәһбәрлијимлә мәһдудлашмыр, мән бу саһәнин ардыҹыл тәдгигатчысыјам, инди дә тутдуғум вәзифәдән асылы олмајараг арашдырмаларымы давам етдирирәм. Әдәбијјат тәдрисинин елә бир проблеми јохдур ки, ону арашдырмамыш олум. Бир мүддәт әдәбијјатдан тә'лимин мәзмунуну мүәјјән едән комисијанын сәдри, Маариф Назирлијиндә Тәдрис Методик Шуранын сәдри кими фәалијјәт көстәрмишәм. Бир сөзлә, аспирантура илләриндән (1959—1962) бу вахта гәдәр әдәбијјат тәдриси проблемләри илә мәшғул олмушам. Әлбәттә, Азәрбајҹан мәктәбләриндә әдәбијјатын тәдриси тарихинә нәзәр салынарса, бу саһәдә чох иш көрулдүјү ајдынлашар.

Әдәбијјат тәдриси ајры-ајры дөврләрдә заманын тәләбинә ујғунлашдырылмышдыр. Бу саһәдә республика алимләринин күҹүнүн бирләшдирилмәси диггәт мәркәзиндә сахланылырды. 30-ҹу илләрдән башлајараг Мәммәд Ариф, һәмин Араслы, Фејзулла Гасымзадә, Мәммәд Ҹәфәр, Әлјар Гарабағлы кими әдәбијјатшүнас алимләр мәктәбдә әдәбијјат тәдриси мәсәләләри илә мәшғул олмушлар. Онларын рәһбәрлији вә јахындан көмәклији илә республикада Ҹ. Әһмәдов, А. Бабајев, М. Асланов, А. Һаҹыјев, Б. Мурадов, Ш. Өмәрова вә б. методист алимләр формалашыб. Бу күн артыг үчүнҹү нәсил — Н. Әлијев, А. Бәкирова, Б. Әлијева, Ф. Јусифов вә б. фәалијјәт көстәрирләр. Бунларын күҹү илә әдәбијјат тәдрисинин ајры-ајры проблемләри һәлл олунур вә тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә истигамәт верилир. Нәтиҹә е'тибарилә тәдрисин лазыми тәләбләрә ҹаваб верәҹәји сәвијјәдә хејли ишләр көрулмүшдү: һәмин дөвр үчүн јарарлы програм вә дәрсликләр јаранмышды; һәр бир дәрслик үчүн рәһбәрлик (методик ишләмә) һазырланыб чап олунмушду, тә'лим материалларынын мәзмуну илә бағлы әјани вәсаитләр (орта үмумтәһ-

сил мәктәбләриндә һәјаты вә јарадычылыг нүмунәләри өјрәдилән шаир вә јазычыларын портрети, Азәрбајчан ше'ринин вәзн вә шәкилләрини әкс етдирән комплект схемләр, һәр бир синфин тә'лим материалларынын мәзмунуну әкс етдирән вал јазылары вә с.) һазырланыб чап етдириләрәк мәктәбләрин истифадәсинә верилмиш, бир сөзлә, тәдрис комплекти јаранмышдыр.

Вахташыры мәктәб тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсини верән фундаментал методик китаблар («Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси ики чилддә» (1966), һәмин әсәрин јенидән ишләнмиш варианты (1976), «Низами Кәнчәви јарадычылығынын орта мәктәбдә өјрәдилмәси» (1987), «Әдәбијјат нәзәријјәсинин Азәрбајчан дили илә әлагәли тәдриси», «Мәктәбдә драматик әсәрләрин өјрәдилмәси», «Лирик әсәрләрин тәдриси» вә с. вә и. а. Белә ишләрин сајы чохдур. Шүбһәсиз, бунлар һамысы өз дөврүндә мүәллимләрин столүстү китаблары иди, мүәллим онлардан истифадә едиб дәрсини о истигамәтдә гурурду. «Мәктәб китабханасы» серијасындан чохсајлы китаблар һазырланыб чап олунмушдур. Үмумиләшмиш шәкилдә десәк, әдәбијјат тәдриси саһәсиндә мәгбул бир систем јаранмышды. Лакин әдәбијјатын тәдриси саһәсиндә јаранмыш систем коммунист идеолокијасы истигамәтиндә иди. Республикамыз мүстәгиллик газандығдан сонра һәмин систем, демәк олар ки, јарамыр, јени систем ишләнмәлидир. Әдәбијјат тәдрисинин мүхтәлиф проблемләри илә бағлы күчлү, чевик методист алимләр јетишиб. Онлар әдәбијјат тәдрисинин ајры-ајры мәсәләләрини мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәк бачарығына маликдирләр.

Суалынызын икинчи һиссәси даһа чидди характер дашыјыр. Тәкчә һәлли баша чатмамыш мәсәләләрдән јох, баша чатмышларын да јенидән ишләнмәсиндән сөһбәт кетмәлидир. Бу вахта гәдәр әлдә едилән наилијјәтләрә дә јени мүнасибәт билдирмәк, онлары да јени истигамәтдә ишләмәк зәрурәти мејдана чыхыр. Һәр шејдән әввәл, тә'лимин мәзмуну јениләшдирилмәлидир. Мәзмунун дәјишилмәси илә әлагәдар јухарыда садаланан ишләрин һамысы јенидән ишләнмәли, әдәбијјатдан јени програм вә дәрсликләр һазырланмалыдыр. Бу, олдугча чидди проблемдир. Програм вә дәрсликләрдән **бир әдәби-бәдии материалы чыхарыб, јеринә башга бирини салмаг мәзмунун** дәјишилмәси, јениләшмәси демәк дејил. Һәр бир сөз сәнәткарынын дүнјакөрүшү објектив гијмәтләндирилмәли, әсәрләринин идеја дәјәри милли зәминлә бағлылыг истигамәтинә јөнәлдилмәлидир. Мәсәлән, үмумтәһсил мәктәбләринин әдәбијјат програмларынын тәләбинә әсасән Низами Кәнчәви, Имадәддин Нәсими, Мәһәммәд Фүзули кими сәнәткарларын јарадычылыг хүсусијјәтләри шакирдләрә бу вахта гәдәр демәк олар ки, биртәрәфли чатдырылыб. Белә ки, бу бөјүк мүтәфәккирләрин Јарадана— Аллаһа, динә мүнасибәтләри шакирдләрә дүзкүн изаһ олунмајыб, онларын јарадычылығында суфизмин јери һаггында мүнасибәт билдирилмәјиб. Фүзулинин «Көнүл, сәччадәјә басма ајаг, тәсбиһә әл вурма» мисрасыны әсас көтүрүб, аз гала о, динсиз шаир кими гәләмә верилиб. Бизчә, бу чәһәтләр филоложи әдәбијјатда да дүзкүн һәллини тапмајыб.

Коммунист идеолокијасына ујғунлашдырмаг наминә һәгигәтдән јан кечилмишдир. Он илә јахындыр ки, мүстәгиллик јолунда ирәлиләјирик, милли ән'әнәмизә, динимизә, дилимизә һөрмәтлә јанашыб, онун тарихини өјрәниб, кәләчәк нәслә өтүрмәји өзүмүзә борч һесаб едирик. Бу бахымдан әдәби-бәдии материаллара јенидән нәзәр салыб, онлара дүзкүн мүнасибәт билдирмәјимиз лазым кәлир. Ону да нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, програм тәртиб етмәк, һәр һансы материалын мәзмунунун өјрәдилмәсинә даир тәләбләр вермәк, һәмин тәләбләрә әсасән дәрслик јазмаг педагожи проблемдир. Бу ишдә бу вә ја дикәр синифдә охујан шакирдләрин психоложи имканыны нәзәрә алмаг зәрурәти, материалын өјрәдилмә ардычыллығы, биликләрин һесаба алынмасы, мәзмунун тәрбијәви тә'сири

диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр.

Азәрбајчан әдәбијјаты олдугча зәнкиндир вә һәр бир нүмунә бу вә ја дикәр чәһәтинә көрә гијмәтлидир. Лакин әдәбијјат тарихиндә хошa кәлән нә варса үмумтәһсил мәктәбинә вермәк олмаз. Мүхтәсәр шәкилдә демәк лазымдыр ки, индијә гәдәр әлдә едиләнләри олдуғу кими сахламаг һаггында јох, онларын јениләшдирилмәси барәдә дүшүнмәк лазымдыр. Һәм дә бу ишләрин ичрасы биличиләринә тапшырылмалыдыр.

— **Професор, республикамыз мүстәгиллик әлдә едәндән сонра бир чох саһәләрдә, о чүмләдән, әдәбијјат тәдриси саһәсиндә һәгигәтән јениликләр тәләб едән вәзифәләр мејдана чыхыб. Тәһсилдә апарылан ислаһатлара республика президентинин гајғылы мүнасибәти, бу вәзифәләри һәјата кечирмәјин зәрурилијини көстәрир. Бу вәзифәләрин һәлли саһәсиндә институтунузда көрүлән ишләр барәдә данышмағынызы хаһиш едирик.**

— Республикамыз мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра ЕТПЕИ өз ишини — тәдгигаты бу күнүн вә кәләчәјин тәләбләри истигамәтинә јөнәлдир. Һәр шејдән әввәл, тәдгигатлар, әсасән, ајры-ајры фәнләр үзрә тә'лимин мәзмунунун дәгигләшдирилмәси, тәрбијә ишинин милли зәминлә бағламасы истигамәтинә јөнәлдилир. Бундан әлавә, Тәһсил Назирлијинин гаршыја гојдуғу тәләбләрдән доған вәзифәләрин елми чәһәтдән јеринә јетирилмәси истигамәтиндә дә иш апарылыр. Мәсәлән, бизим институтда назирлијин тапшырығына әсасән база тәдрис планы һазырланмышдыр.

Тәһсил ислаһаты илә бағлы гаршыда дуран чидди проблемләрдән бири шакирдләрин билијинин дүзкүн гијмәтләндирилмәси үчүн јени критеријалар мүәјјәнләшдирмәкдир. Бу мәгсәдлә һәр фәнн, о чүмләдән әдәбијјат үзрә јени гијмәт нормалары мүәјјәнләшдириләрәк **«Шакирдләрин тә'лим мүвәффәгијјәтләринин 9 бал системи илә гијмәтләндирилмәси нормалары»** адлы китаб һазырланмыш, һөрмәтли назиримизин әмри илә республиканын ики рајонунда (Бакынын Нәриманов рајону вә Исмајыллы рајонунда) 1998 — 1999-чу дәрс илиндә експериментдән кечирилир. Експериментин кедишинә институт әмәкдашлары нәзарәт едир, ајры-ајры фәнн мүәллимләринә мүвафиг мүтәхәссисләр тәрәфиндән лазыми истигамәт верилир. Тәдрис илинин сонунда һәр ики рајонда експериментин нәтичәләри үмумиләшдириләрәк Тәһсил Назирлијинә һесабат тәгдим едиләчәк.

Мөһтәрәм президентимиз Һ. Әлијев чәнаблары милли мәдәнијјәтимизин ән мөһтәшәм абидәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1300 иллијинин гејд олунмасы барәдә фәрман вермиш, һәмин фәрмана әсасән республика мигјаслы тәдбирләр планы һазырланыб тәсдиг едилмишдир. Тәдбирләр планына әсасән «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары бизим институтун әмәкдашлары тәрәфиндән адаптә едиләрәк мәктәб шакирдләринин анлаг сәвијјәсинә ујғунлашдырылмыш шәкилдә чап етдирилмәси нәзәрдә тутулур. Һазырда бу истигамәтдә иш апарылыр.

— **Мә'лумдур ки, һәм дә тә'лимдә биринчи нөвбәдә мәгсәд мүәјјәнләшдирилир. Дүзкүн мәгсәд сонракы фәалијјәтин нормал гурулмасы демәкдир. Һазырда әдәбијјатын тәдрисинин башлыча мәгсәдини нечә тәсәввүр етмәк олар?**

— Һазырда әдәбијјат тәдрисинин башлыча мәгсәди кәнчләрин милли руһда тәрбијә олунмасындан ибарәтдир. Халгымызын чохәсрлик милли адәт-ән'әнәләри, арзу вә истәкләри, психоложи хүсусијјәтләри, тәрбијә системи өз әксини даһа чох халг јарадычылығы нүмунәләриндә, классик сәнәткарларын әсәрләриндә тапыр. Бу чәһәт тәләб едир ки, програм тәртиби заманы бәдии әсәрләрин бу истигамәтдә тәһлил олунмасына дүзкүн тәләбләр верилсин вә дәрсликләр һәмин тәләбләр әсасында шакирдләрин јаш хүсусијјәтинә вә анлаг сәвијјәсинә ујғун шәкилдә ишләнсин.

— **Шүбһәсиз, мәгсәдин һәјата кечирилмәси үчүн сәмәрәли мәзмун лазымдыр. Бу мәзмун конкрет шәкилдә тәдрис планында вә тәдрис програмында өз әксини тапыр. Би-**

лирик ки, һазыркы әдәбијјат програм вә дәрсликләринә мүнасибәт бирмә'налы дејил. Профессорлар П. Хәлиловун вә Х. Мәммәдовун елә бизим журналда чап едилмиш силсилә јазылары дејиләнләрә сүбутдур. Бу барәдә педагожи елмләрин тәдгиги саһәсиндә апарычы бир мүәссисәнин рәһбәри кими, Сизин фикирләриниз елә билирәм, һәм әдәбијјат мүәллимләримиз, һәм дә охучулар үчүн мараглы олар.

— Профессор П. Хәлилов вә Х. Мәммәдовун сизин журналда чап олунан мәгаләләрә мүнасибәтә кәлдикдә демәлијәм ки, дәрсликләр һаггында јазылар, тәһлилләр тәкчә сизин адыны чәкдијиниз мәгаләләрлә мәһдудлашмыр. Орта үмумтәһсил мәктәбләринин мөвҹуд әдәбијјат програм вә дәрсликләри һаггында чох јазылыб, лакин чоху јаддан чыхыб, дәрслик мүәллифләринин һәмин мәгаләләри охујуб-охумамалары да суал алтындадыр. Ону да демәлијәм ки, профессор П. Хәлилов бизим институтун әмәкдашыдыр. Онун мәгаләләри дәрсликләр үзәриндә апарылан ҹидди тәдгигатын нәтиҹәсидир. Фикримизҹә, һәмин мәгаләләрдә сөјләнмиш тәнгиди мүлаһизәләр објектив дејилмиш вә нәзәрә алынмасы ваҹиб олан фикирләрдир.

— Тәдрис планынын вә тәдрис програмынын хүсусијјәтләринин дәрсликләрин һазырланмасында ролу ајдындыр. Одур ки, суал мејдана чыхыр: мөвҹуд дәрсликләрин мүсбәт вә мәнфи ҹәһәтләри һансылардыр?

— Мәктәбдә тә'лим ишини тәнзимләјән үч мүһүм сәнәд вар: тәдрис планы, тәдрис програмы вә дәрслик. Нормал тә'лим ишиндә бу сәнәдләри бир-бириндән ајры тәсәввүр етмәк вә сыраларыны дәјишмәк олмаз. Һазырда әдәбијјатдан истифадә олан тәдрис програмлары вә дәрсликләр, фикримизҹә, күнүн тәләбини өдәмир, мәктәб тәҹрүбәси, мәтбуатда дәрҹ олунан јазылар да буну тәсдиг едир. Әлбәттә, бир нечә илдир ки, назирлик сәвијјәсиндә јениләшмә истигамәтиндә иш кедир. Базис тәдрис планы, онун әсасында фәнн програмлары һазырланмалы, сонра онун тәләбләри әсасында дәрсликләр јазылмалыдыр. Лакин бу, аз вахт әрзиндә һәлли мүмкүн олан асан мәсәлә дејил. Әдәбијјатдан һазыркы програм вә дәрсликләр дөзүлмәз дәрәҹәдә нөгсанлыдыр. Һөрмәтли назиримиз дә дәрсликләри диггәтлә нәзәрдән кечириб, онларын јарарсыз олдуғуну јахшы билир вә вәзијјәти дүзәлтмәк үчүн көстәриш вериб. Һазырда мөвҹуд програм вә дәрсликләрин јүнкүлләшдирилмәси үзәриндә ишә башланылыбдыр.

— Сиз дә бајаг дединиз ки, тәҹрүбәли, танынмыш әдәбијјат мүтәхәссисләримиз чохдур. Амма һәр һалда, әдәбијјатын тәдриси илә бағлы ағырлыг рәһбәрлик етдијиниз институтун, бурадакы мүвафиг шө'бәнин үзәринә дүшүр.

— Доғру дејирсиниз, республикамызда әдәбијјат тәдриси проблемләри илә мәшғул олан танынмыш мүтәхәссисләр вар. Бизим институтда бу саһәдә хүсуси шө'бә фәалијјәт көстәрир, орада ишләјәнләрин һамысы дәрәҹәли алимләрдир. Бу шө'бәдә әдәбијјат тәдрисинин мүхтәлиф проблемләри, о ҹүмләдән әдәбијјатдан тә'лим материалларынын сечилмәси, дәрсликләрин тәртиби принсипләри үзрә тәдгигат апарылыб, диссертасија мүдафиә олунуб, һәмин принсипләр елми-педагожи иҹтимаијјәт тәрәфиндән бәјәнилиб, гәбул едилиб. Әлбәттә, биз һәмин ишимизи давам етдиририк. Әдәбијјатын тәдриси методикасы шө'бәсиндә V—VIII синифләр үчүн дәрсликләрин илк варианты һазырланыб.

Республикамызда латын графикасына кечидлә әлагәдар мәктәбләрдә, хүсусилә әдәбијјат тәдриси ишиндә ҹидди чәтинликләр мејдана чыхыр, шакирдләрин синифдәнхариҹ оху материалларына ҹидди еһтијаҹ вар. Бу еһтијаҹы өдәмәк үчүн мүнтәхабатлар һазырланмалы, «мәктәб китабханасы» серијасындан әсәрләр һазырланыб латын графикасы илә чап олунмалы вә мәктәбләрә чатдырылмалыдыр. Бир сөзлә, көрүләҹәк ишләр лап чохдур.

— Мүсаһибәјә көрә сағ олун. Инанырыг ки, сөјләдикләриниз һәм методист алимләр, һәм дә мәктәб мүәллимләри үчүн фајдалы олаҹаг.

ҺӘМИШӘЈАШАР СӘНӘТКАР

Шаһбикә ханымын ушагларынын чоху јохсуллуг үзүндән хәстәләниб вәфат етмишди. Амма ана үмидини үзмәмишди. Бәтниндәки он дөрдүнҹү ушағы өз нәфәси илә бәсләмәк арзусу илә јашајырды. Баһарын илк күнүндә кәндә сәс јајылды ки, Гафар кишинин он дөрдүнҹү өвлады дүнјаја кәлиб. Муштулугчу: «Көзүн ајдын, ај Гафар әми, оғлун олуб»,— дејәндә атанын чөһрәсинә тәбәссүм гонду. Онун көзләри көрмүрдү. Јениҹә доғулмуш көрпәнин үзүнү көрә билмирди. Вахтилә Хызы мешәләриндәки нәһәнк ағачлары балта илә јерә сәриб доғрајан, көмүр јандыран ата ишыға һәсрәт галмышды. Чәтин заманларда өз зәһмәти илә Көмүрчү Гафар кими танынмышды. Инди бир оғлу да дүнјаја көз ачмышды. Арвады Шаһбикәнин чәкдији әзаблары вә 14 оғул атасы олдуғуну хатырлады.

Әждәрдән сонра олан ушағын адыны Ҹәфәр гојдулар. 3 илдән сонра Гафар киши вәфат етди. Ана Ҹәфәри көзүндән гојмурду. О да анасынын һеч вахт сөзүндән чыхмырды.

Анасы әввәлләр Ҹәфәри молла-ханаја гојду. Аз мүддәт әрзиндә о, шәриәт елмини дәриндән мәнимсәди. Алты ај молла Умнисәдән Гур'ани-Кәрими өјрәнән Ҹәфәрин гәлбиндән охумаг, елмли олмаг арзусу кечирди. Анасына: «Мәктәбә кетмәк истәјирәм» — дејәндә Шаһбикә ханым севинди.

1907-ҹи илдә «рус-татар» мәктәбинә кирди. Бу тәһсил оҹағынын тәләби бөјүк иди. Ҹәфәр кечәләр јатмыр, ушаглардан кери галмаг истәмирди. Аз мүддәт ичәрисиндә о, охујуб јазмагда биринҹи шакирд кими танынды. Мирзә Фәтәли Ахундову, Мирзә Әләкбәр Сабири, һәмчинин Пушкини һәлә 10 јашында икән охумаға башлады. Рус дилини тезликлә дәриндән өјрәнди.

Һәлә ибтидаи мәктәбдә охудуғу илләрдә белә ше'р, һекајә јазырды. Бибиси Зәрнишан савадсыз олса да, көзәл ше'рләр дејирди. Она һамы синәдәфтәр Зәрнишан дејирди. Хызы кәндинә кәлән ашыглар Зәрнишандан еһтијат едирдиләр. О, бир дәфә мәнәм-мәнәм дејән бир ашығы сазыны синәсинә басараг сусдурмушду:

Ағаҹдан ат ејләрәм,
Хана барат ејләрәм.
Сәнин кими ашығы
Маһны илә мат ејләрәм.

Балаҹа Ҹәфәр бибиси Зәрнишан ше'р дејәндә елә дүшүнүрдү ки, кујә Сабир дә ше'рләрини бибиси кими сазла дејәрмиш.

Ҹәфәрин әдәби јарадыҹылығында мүәллимләринин — Абдулла Шаигин, Сүлејман Сани Ахундовун хидмәти әвәзсиздир. Сүлејман Сани Ахундов гаракөзлү, гарасачлы Ҹәфәрә һәмишә диггәт јетирирди. Јашына көрә чох дүшүнҹәли иди...

Низами рајонундакы 201 сајлы мәктәбин әдәбијјат мүәллими Елза Әлијева 11-ҹи синифдә Ҹәфәр Ҹаббарлынын һәјат вә јарадыҹылығы мөвзусуну бах беләҹә ушаглара данышдығҹа әдибин кечдији јол бир кино ленти кими шакирдләрин көзү өнүндә ҹанланырды. Мүәллимә гејд етди ки, Ҹ. Ҹаббарлы әдәби фәалијјәтә 1914—1915-ҹи илләрдә башламыш, әдәбијјат тарихинә шаир, насир, драматург кими дахил олмушдур. Һәмчинин бүкүнкү кино сәнәтимиздә Ҹ. Ҹаббарлынын хидмәтләри бөјүкдүр. О, опера сәнәтиндә дә бир либреттоҹу кими ад газанмышдыр. Вахтилә Глиерин «Шаһсәнәм» операсынын мәтнини јазан Ҹ. Ҹаббарлы иди.

Дәрс заманы шакирдләр өјрәндиләр ки, Ҹ. Ҹаббарлы сатирик ше'рләриндә М. Ә. Сабир, Мирзәли Мөҹүз сатирик үслубуна јахынлашыр, тәнгиди реализми исә өз сәләфи М. Ф. Ахундзадә илә бирләшир. «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә олдуғу кими, Ҹ. Ҹаббарлы да «Нәсрәддин шаһ» пјесиндә Иран үсули-идарәсинин амансыз тәнгидчиси кими чыхыш едир. «Алданмыш кәвакиб» повестиндәки Јусиф Сәррачла «Нәс-

рəддин шаһ» пјесиндəки Мирзə Рза сурəтлəринин идејалары үст-үстə дүшүр. Һəр икиси ислаһатчылыг фикирлəри илə сечилир.

Азəрбајҹан гадынынын образыны əдəби јарадыҹылыға кəтирмəк ән'əнəсинə садиг галан Ҹ. Ҹаббарлы сəлəфлəриндəн фəргли олараг, јаратдығы бүтүн гадын образларыны даим инкишафда вермишдир. Онун јаратдығы гадын образлары ичəрисиндə Алмаз, Севил, Фирузə, Күлсабаһ ханпəрилəрдəн, шəһрəбанулардан артыг там сечилирлəр. Бу гадынлар арасында мүəллим, һəким, Москвада тəһсил алыб гајыдан актриса, иҹтимаи хадим, јазычы вар. Сəадəтин (Н. Вəзиров, «Мүсибəти-Фəхрəддин») арзуларыны һəјата кечирəн бу гадынлар иҹтимаи һəјатын мүхтəлиф саһəлəриндə чалышырлар.

1954-ҹү илдə Бакынын Маштаға кəндиндəки 187 сајлы орта мəктəбə бөјүк драматург Ҹ. Ҹаббарлынын ады верилди. О вахтдан һəр ил баһарын илк күнүндə бу тəһсил оҹағында «Баһар оғлу» адлы əдəби-бəдии тəдбир кечирилир. Бөјүк драматургун 100 иллик јубилејинə һазырлыг апарылдығы бир дөврдə кечирилəн бу илки «Баһар оғлу» əдəби-бəдии мəҹлиси мə'зунларын вə шакирддлəрин јубилејə кениш программа һазырлашмаларыны нүмајиш етдирди.

Мəктəбин директору Сəјјарə Зејналова гонаглара көрүлəн ишлəр, һəјата кечирилəн тəдбирлəр барəдə гыса мə'лумат верди. Ән'əнəви тəдбирин узун иллəр иштиракчысы олан Сона ханымын, Сејфəддин Дағлынын, Тофиг Бајрамын, актјорлардан Һəсəн Əблуҹун, Мəммəд Гафгазлынын вə башгаларынын хатирəлəри бир дəгигəлик сүкутла јад едилди. Мəктəбин мə'зуну Вүгар Əбдүловун ссенариси əсасында бөјүк драматургун «Алмаз», «1905-ҹи илдə», «Севил», «Јашар», «Од кəлини» əсəрлəриндəн сəһнəҹиклəр марагла гаршыланды.

Һəр ил олдуғу кими бу ил дə Ҹ. Ҹаббарлынын гызы Күлара ханым атасы һаггында ушаглара хош хатирəлəр сөјлəди. Гејд етди ки, Ҹəфəр Ҹаббарлы һəмишə реал керчəклијин мүдафиəчиси олмушдур һəлə кəнҹ јашларында јаздығы сатиралларда Бакы шəһəр идарəсини дə кəскин сурəтдə тəнгид едир. Думанын јохсул вə зəһмəткеш мəһəллəлəринə фикир вермəдијини, шəһəр идарəси үзвлəринин тамамилə варлылардан, һаҹылардан, əһалинин дəрдиндəн хəбəрсиз адамлардан ибарəт олдуғуну ифша едирди. Күлара ханым чыхышынын сонунда ону да деди ки, Ҹаббарлынын насир, драматург, шаир, публисист вə фəдакар журналист кими əһатəли јарадыҹылыға малик олмасы бу тəдбирдə һəр ил хатырланыр. Мəн ону да Ҹəфəрсеверлəрин диггəтинə чатдырмаг истəјирəм ки, Ҹ. Ҹаббарлы һəм дə бəстəкар олмушдур.

Ҹ. Ҹаббарлы јарадыҹылығында маарифчилик хүсуси бир јер тутур. Севиндириҹи һалдыр ки, əдибин «Алмаз», «Ајдын», «Октај Елоғлу» вə башга əсəрлəр бу күн дə бөјүк тəрбијəви əһəмијјəт кəсб едир. «Ајдын» əсəринин јенидəн тамашаја һазырланмасы əдибин 100 иллик јубилејинə дəјəрли төһфəдир. «Алмаз» пјесинə һəр дəфə мүраҹиəт едəндə Сејид Əзим Ширванинин маарифчилик əдəби мəктəби, Мирзə Ҹəлилин «Мүəллим» фелјетону јада дүшүр. Əкəр Мирзə Ҹəлил «мүəллим» фелјетонунда Бакы мəктəблəринə башчылыг едəн БОНО-нун башында гејри-миллəтлəрин нүмајəндəлəринин олдуғуну тəнгид едирдисə, Ҹ. Ҹаббарлы уҹгар кəнддə белə савадсызлығы арадан галдырмаға сə'ј көстəрмəклə јанашы, инсанлары достлуға, сəдагəтə сəслəјир, көһнə фикирли Имамјарлары, Мирзə Сəмəндəрлəри кəскин сатира атəшинə тутурду. Əкəр дəриндəн көтүр-гој етсəк, классиклəримизин дə, Ҹəфəр Ҹаббарлынын да маарифчиликлə бағлы əсəрлəри бу күн дə мүасирлијини сахлајыр. Елə буна көрə дə ҹəсарəтлə демəк олар ки, Ҹ. Ҹаббарлы һəмишəјашар сəнəткардыр. Онун əсəрлəри бу күн кəнҹлији тəрбијə едир, онлары зəһмəткеш олмаға, доғручулуға сəслəјир.

Икрам СҮЛЕЈМАНЛЫ,

201 сајлы мəктəбин мүəллими, педагог-журналист, «Гызыл гəлəм» мүкафаты лауреаты.

КЛАССИКЛƏРИН ƏСƏРЛƏРИНИН ЈОРУЛМАЗ ТƏБЛИҒАТЧЫСЫ

Нуријјə АҒАЈЕВА,

Бакыдакы 273 сајлы мəктəбин мүəллими, Азəрбајҹан ЕА М. Фүзули адына Əлјазмалары Институтунун диссертанты.

Нəшријјатын олмадығы дөврдə классиклəрин əсəрлəринин əлјазма шəклиндə јајылмасында вə дөврүмүзə гəдəр кəлиб чатмасында мүтəхəссис хəттатларын бөјүк хидмəтлəри данылмаздыр. Онлар бөјүк шəхсијјəтлəрин коллексијалары, бə'зəн дə бир бəхшиш сифаришлəр алыб əдəби əсəри көчүрүр, сонра ону бəдии тəртибатчылара — миниатүрчү вə орнаментчи рəссамлара, ҹилидчилəрə верирдилəр. Сəфəвилəрин һазырда Санкт-Петербургда, С. Шедрин адына Мəркəзи китабханада сахланылан əлјазма коллексијасы, елəҹə дə Бакыда Азəрбајҹан Елмлəр Академијасы М. Фүзули адына Əлјазмалары Институтунда мүһафизə едилəн абидəлəр ичəрисиндə, мүхтəлиф коллексијалардан кəлəн əлјазмалар буна мисал ола билəр.

Лакин бəдии тəртибатча о гəдəр дə зəнкин олмајан елə јазылы абидəлəр вардыр ки, бунлар классик сөз сəнəткарларынын əсəрлəринин надир нүсхəлəри һесаб едилмəјə лајигдир. Бу ҹүр əлјазмаларынын əксəријјəти мəдрəсəлəрдə һазырланырды. Јүксəк тəһсил көрмүш мүтəхəссис мүдəррислəрин һəм өзлəринин јарадыҹылығынын, һəм дə онларын рəһбəрлији алтында, елə онларын мəдрəсəлəриндə һазырланан əлјазма абидəлəри классик əдəбијјатын өјрəнилмəси, хүсусəн мəтншүнаслыг бахымындан тəдгиги үчүн зəнкин материал верир. Мəдрəсə саһиблəри, мүхтəлиф мүдəррислəр классик əдəбијјатын надир инҹилəрини јашатмагла бəрабəр, һəм дə Азəрбајҹан халгынын мə'нəви дəјəрлəринин бу күнүмүзə гəдəр кəлиб чатмасында бөјүк ишлəр көрмүшлəр. Бу бахымдан јүзилликдə Азəрбајҹан мəктəб-мəдрəсəлəрин инкишафы илə əлагəдар олараг Ширван мəдрəсəлəринин вə мүдəррислəрин фəалијјəти хүсуси əһəмијјəт кəсб едир. Көјчај үјездинин Дијалы кəнд сакини Һаҹы Əбдүлмəҹид Əфəнди ибн Һаҹы Мустафа Əфəндизадəнин хидмəтлəринə өтəри нəзəр салаг.

Һаҹы Əбдүлмəҹид Əфəндинин мəдрəсəсиндə көчүрүлəн əлјазмалар, онларын тарихлəри, көчүрүлдүјү јерлəр һаггында аз-чох мə'лумата раст кəлирик. Лакин алимин һəјаты вə фəалијјəти һаггында билкилəр ҹүз'и иди. Бу бошлуғу тəдгигатчы А. Бајрамоғлу «Шамахыда маариф вə маарифчилик» əсəрилə (Бакы, «Маариф», 1997) мүəјјəн гəдəр долдурмушдур. Филолокија елмлəри доктору А. Бајрамоғлу «Зијаји-Гафгазијјə»дə 3 апрел 1980-ҹи илдə верилəн бир мə'лумата əсасəн, Шамахыда Ҹүмə Мəсҹидиндə олан мəдрəсəдə тə'лимин сəвијјəсини јүксəлтмəк мəгсəдилə Көјчај үјездинин Дијалы кəндиндə јашајан Һаҹы Əбдүлмəҹид Əфəнди ибн Һаҹы Мустафа Əфəндизадəнин дəрс демəјə дə'вəт едилдијини көстəрир вə гəзетдəн ашағыдакы ситаты верир: «Гəзет үмид едир ки, Һаҹы Мəҹид Əфəнди кими алим-фазил бир адам шамахылылара əлиндəн кəлəн көмəји едəҹəк, бунун мүгабилиндə Шамахы əһли дə даим миннəтдарлыгла онун һөрмəтини сахлајаҹагдыр. Сонралар Шамахы газиси кими јүксəк һөрмəт вə нүфуз газанан бу адамын 1880-ҹи илдə шəһəрə јүксəк ихтисаслы бир кадр кими дə'вəт олунмасы факты, Һаҹы Мəҹид Əфəнди Шамахыја бир руһани мүтəхəссис кими чағрылса да, шамахылыларын о дөврдə мөвҹуд олан һəр һансы тəдрис оҹағында тə'лимин кејфијјəтини јүксəлтмəјə хүсуси фикир вердиклəрини көстəрир» (А. Бајрамоғлунун көстəрилəн əсəри, сəһ. 44).

Бүтүн бунлар һачы Әбдүлмәчид Әфәндинин зијалы аиләсиндән чыхдығыны, јүксәк савад алмыш алимфазил бир шәхс олдуғуну, Шамахыда Чүмә Мәсчидиндә јүксәк ихтисаслы мүдәррис кими фәалијјәт көстәрдијини, әһали арасында бөјүк нүфуз газандығыны, елә она көрә дә Шамахы үјездинин газиси кими јүксәк вәзифәјә тә'јин едилдијини тәсдигләјир.

Абидәләр үзәриндәки тәдгигатлар көстәрир ки, һачы Әбдүлмәчид Әфәндинин Шамахы Чүмә Мәсчидинә дә'вәт едилмәсиндән әввәл Көјчајын Дијалы кәндиндә бир мәдрәсәси олмуш, бурада әдәбијјата аид зәнкин тәдрис програмы һазырланмыш, бу програма әсасән дә классик сәнәткарларын әсәрләринин ән јахшы әлјазма нүмунәләри јаранмышдыр.

Һачы Әбдүлмәчид Әфәнди мәдрәсәсиндә көчүрүлән әлјазмалар ичәрисиндә ики мәчмуә хүсусилә мараг ојадыр.

Әввәлә, һәмин мәчмуәләрин мәзмуну бу мәдрәсәдә тәдрис едилән әсәрләр һаггында мә'лумат верир. Белә ки, мәчмуәләрдә Хагани, Ширвани, Әмир Хосров Дәһләви, Нәсими, Ширвани, Әбдүлрәһман Чами гәсидәләри, Фәриштә гәзәлләри вә Сәбуһи тәхәллүслү Исмајыл Әфәнди Неманинин Фәриштә гәзәлләринә јаздығы нәзирәләр, Чаминин «Инша»сы вә б. бу кими әсәрләр верилир. Онлар һәртәрәфли изаһ едилир вә әксәријјәтинин сәтралты тәрчүмәләри, шәрһләри гејд олунур. Әлбәттә, онун мәдрәсәсиндә Сә'ди Ширазинин «Күлүстан» вә «Бүстан» әсәрләри, мүхтәлиф «Инша»лар вә б. әсәрләр, хүсусән илк нөвбәдә ашағы синифләрдән башлајараг «Гур'ани Кәрим», тәвчид (Гур'ан охума гајдасы) вә с. кечирилдији шүбһәсиздир. Лакин бурада мәгсәд јени мәчмуәләрин ачыгланмасы вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатан һәмин мәчмуәләр васитәсилә Әбдүлмәчид Әфәнди мәдрәсәсиндә классик әдәбијјатын көчүрүлдүјүнү көстәрмәкдир.

Икинчи тәрәфдән һәмин мәчмуәләрин тарихләри һачы Әбдүлмәчид Әфәндинин һәјаты вә фәалијјәтинә мүәјјән ајдынлыг кәтирир.

Бунлардан бири сонлуғунда һичри тарихи илә 1293 (1876)-чы илдә Дијалыда, Әбдүлмәчид Әфәнди мәдрәсәсиндә көчүрүлдүјү көстәрилән 123 вәрәгдән (246 сәһ.) ибарәт әлјазмасыдыр (әлјазмасы Азәрбајчан Елмләр Академијасы Әлјазмалар Институтунда Б-5969 шифрә алтында сахланылыр). Мәчмуәнин Фәриштә ше'рләри верилән һиссәсинин сонунда исә онун гәсидәләр һиссәсиндән бир ил әввәл, јә'ни һичри 1292 (1875)-чи илдә һәмин мәдрәсәдә көчүрүлдүјү гејд едилмишдир.

Икинчи мәчмуә исә јенә һәмин мәдрәсәдә һичри тарихи илә 1294 (1877)-чи илдә дәгиг шәкилдә Сәмәд ибн Нури ибн Мәһәммәдәли тәрәфиндән көчүрүлмүш 156 вәрәгдән (312 сәһифә) ибарәт әлјазмасыдыр (Азәрбајчан Әлјазмалар Институту. Шифрә: Б-5207).

Класикләрин бу мәчмуәләрә дахил едилмиш әсәрләринин, хүсусән Хагани вә Нәсими гәсидәләринин јүзилликдә көчүрүлән, лакин һәрада көчүрүлдүјү гејд едилмәјән бә'зи әлјазма мәчмуәләриндәки нүсхәләрлә мүгајисәдә онларын да бир чохунун Ширван мәдрәсәләриндә көчүрүлдүјү бөјүк еһтималла тәсдигләнди.

Беләликлә, тәдгигат көстәрди ки, һачы Әбдүлмәчид Әфәнди 1880-чи илә кими Дијалыда мәдрәсә саһиби вә мүдәррис кими фәалијјәт көстәрмишдир. Әлјазманын көчүрүлмә тарихләри ону һәлә 70-чи илләрдә танынмыш мәдрәсә саһиби олдуғу һагда дәгиг мә'лумат вермишдир. Һәр һалда, бу чүр елмли адам, фәзиләт саһиби чох кәнч ола билмәзди. Белә ки, алимин тәвәллүд тарихи 50-чи иллəрдән әввәлә кедиб чыхыр. Һачы Әбдүлмәчид Әфәндинин 1906-чы илдә Шамахы газиси кими, ерменилəрин тәчавүзүндән зәрәр чәкмиш Гарабағ халгына јардым үчүн мүрачиәт етмәси онун узун өмүр сүрдүјүнү көстәрир.

Халгыны, милләтини сидг үрәклә севән, онун савадланмасы, елм кәсб етмәси үчүн вар гүввә илә чалышан һачы Әбдүлмәчид Әфәнди мәдрәсәсиндә көчүрүлән әлјазмалары классик әдәбијјат, маариф вә мәдәнијјәт тарихини өјрәнмәк үчүн зәнкин материал верир.

ТӘҺСИЛИМИЗИН САЛНАМӘСИ

Педагожи елмләрин инкишафы вә һәјата тәтбиги «Азәрбајчан мәктәби» журналынын фәалијјәти илә сых бағлыдыр. Өз сәләфләринин — «Рәһбәр», «Дәбистан», «Јени мәктәб» вә «Мүәллимә көмәк» журналларынын ән'әнәләрини давам етдирмәклә јанашы, о, даһа кениш фәалијјәт көстәрәрәк елмә, мәдәнијјәтә хидмәт едир. Журналын 75 јашы тамам олур. Бунунла әлагәдар әмәкдашымыз журналын баш редактор мүавини, педагожи елмләр намизәди Вагиф ГУРБАНОВЛА көрүшүб ондан мүсаһибә алмышдыр. Һәмин мүсаһибәни дәрч едирик.

— Вагиф мүәллим, мүмкүнсә, охучуларымыза журналын јубилеји барәдә бир гәдәр әтрафлы мә'лумат верин.

— Мәмнунијјәтлә, әввәлчә ону дејим ки, ахырынчы дәфә журналын 60 иллији гејд едилиб. Билирсиниз ки, јубилеј тәдбирләри тәкчә диггәти чәлб етмәк мәгсәди илә кечирилмир. Әсас мәгсәд јубилеји кечирилән објектин хидмәтиндә дурдуғу саһәнин проблемләрини музакирә етмәк, онлары арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк, јоллар арамагдыр. Бу мә'нада һөрмәтли назиримиз М. Мәрдановун «Азәрбајчан мәктәби»нин 75 иллик јубилејинин кечирилмәси илә бағлы имзаладығы 10 март 1999-чу ил тарихли 169 сајлы әмр гаршыја вачиб вәзифәләр гојур.

— Јубилејә гәдәрки тәдбирләр планы һаггында нә дејә биләрсиниз?

— Назиримизин әмриндә көстәрилдији кими, 75 иллик јубилеј мај ајында тәнтәнәли сурәтдә гејд едиләчәк. Јубилејә гәдәр республикамызын бир чох јерләриндә журналын охучулары илә конфранслар, јубилеј көрүшләри кечирилмәси нәзәрдә тутулур.

Артыг Ләнкәран Астара рајонларында, һабелә Бакы шәһәр ПКИАИ. 7 нөмрәли мәктәбдә белә тәдбирләр кечирилмиш, Нахчыванда, Дәвәчидә исә јахын күнләрдә кечирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

— Вагиф мүәллим, бир гәдәр дә 1991 — 1995-чи илләр әрзиндә үзләшдијиниз бөһрандан нечә чыхмағыныз һаггында мә'лумат верин.

— 1991-чи илә гәдәр журналымызын (7 әлавәсини нәзәрә алсаг) он минләрлә охучусу вар иди. Сонракы һадисәләри өзүнүз билирсиниз. Белә ки, 1991-чи илдән та 1996-чы илә гәдәр республикамызда ағыр игтисади вә малијјә бөһраны дикәр педагожи журналлар кими биздән дә јан кечмәди.

Абунәчиләринин сајы сыфыр шкаласына енди; буна бахмајараг, баш редактор З. Әлијеванын сә'ји нәтичәсиндә илдә бир нөмрәсини чыхармагла ону бағламаг тәһлүкәсиндән гуртармаг мүмкүн олду. 1996-чы илдән редаксија, нечә дејәрләр, өз гәддини дүзәлдә билди. Журнал 1997-чи илдән башлајараг (ики ајда бир нөмрәсини чыхармагла) мүнтәзәм нәшр олунур. Назирлик өз мәтбу органына һәртәрәфли гајғы вә диггәт көстәрир.

Әлбәттә, бу да фактдыр ки, вахтилә журналын 20 мин абунәчиси олмуш, лакин 1998-чи илдә бу көстәричи 200-ә енмишдир. Јалныз һөрмәтли назиримизин рәһбәр тәһсил ишчиләринә мүрачиәтиндән сонра абунәчиләримизин сајы 500-ү өтүб. 400-дән чох тәкчә орта мәктәби олан республикамызда буна да шүкүр едирик. Јери кәлмишкән, охучуларымызын чоху Нахчыван, Астара, Ләнкәранын рәһбәр тәһсил ишчиләридир. Бакы шәһәри үзрә рәһбәр тәһсил ишчиләринин ихтисасча тәкмилләшмәјин бу формасындан истифадәјә лагејдлијини хүсусилә вурғуламалыјыг.

Журналын фәалијјәт сферасы вә бүкүнкү тәһсил гуручулуғунда ролу һагда нә демәк олар? Журналын тәблиғат објектини бүтүн тәһсил мүәссисәләринин фәалијјәти кими көтүрмәк лазымдыр. Бураја орта, орта ихтисас вә али тәһсил проблемләриндән тутмуш, тә'лим-тәрбијә мәсәләләри, онлара мүнасибәт вә с. дахилдир.

Әввәлки илләрдә исә журнал даһа чох орта үмумтәһсил мәктәбләринин тәһсил-тәрбијә мәсәләләрини әһатә едәрди. Һазырда журнал Тәһсил Назирлијинин органы сајылыр. Бу исә о демәкдир

ки, бүтүн тәһсил мүәссисәләринин хидмәтиндәдир вә нечә илләрдир ки, кадр һазырлығы вә елми тәдгигатла мәшғул олан бүтүн дөвләт вә өзәл мәктәбләрин иш принсипләри вә фәалијјәт истигамәтләри барәдә јазылар дәрч едир.

Һазырда журнал дөвләтимизин тәһсил сијасәтинин тәблиғи илә бағлы өз әтрафында тәкчә педагог вә психологлары дејил, һәмчинин дә тарихчи, философ, филолог, игтисадчы вә културологлары топламышдыр.

— Сирр дејилсә, јубилеј әрәфәсиндә кечилән 75 иллик бир јола нәзәр салмагла нә кими нәтичәләр чыхармаг фикриниз вар?

— Мән сизә ону дејә биләрәм ки, бу редаксијада 1987-чи илдән елми редактор кими фәалијјәтә башламышам. Бу мүддәт әрзиндә журналын тарихи ролуну, инкишаф мәрһәләләрини ајдын тәсәввүр етмиш, кечдији јолун чох шәрәфли вә мүгәддәс олдуғу гәнаәтинә кәлмишәм. Журналын «Јени мәктәб», «Мәктәбә рәһбәрлик» адлары илә нәшр едән баш редакторлар һаггында ајдын тәсәввүрүм вә кениш мә'луматым вар.

Журналда, Комаровски, Маковелски, Сејидов, Мурадханов, Меһдизадә, Әләкбәрли имзалы мәгаләләри дә дөнә-дөнә охумушам. Мән бу әгидәдәјәм ки, һәмин јазыларын бизим бүтүн мәктәб рәһбәрләринә, бүтүн тәһсил ишчиләринә педагожи-психоложи вә методик саһәдә чох көмәји дәјмишдир.

Мүасир охучуларымызын чоғрафијасы зәнкин, мөвзу вә әһатә даирәси кенишдир; белә ки, инди биз тәһсил гуручулуғумузун сосиал-фәлсәфи, педагожи-психоложи, прогностик-техноложи аспектләринин шәрһинә даир јазылар дәрч едирик. Һазырда фасиләсиз тәһсилин елә бир сферасы јохдур ки, журнал орада ишыг сачан јазылар дәрч етмәсин. Бир сөзлә, әмәкдашларымыз өз әтрафында, әкәр белә демәк мүмкүнсә, елм вә тәһсил кенераторлары, идеја тәшкилатчыларындан ибарәт даими мүәллифләри олан редаксија һеј'әти илә бирликдә тәһсил ислаһатынын механизми үзәриндә ишләјир.

Сорушула биләр, тәһсил гуручулуғунда башлыча ролу биз нәдә көрүрүк? Мәним фикримчә, тәһсили сивил сәвијјәјә тәблиғатла дејил, конкрет әмәллә чыхармаг мүмкүндүр. Нәдәнсә, 70 илдә инаныб тәблиғ етдијимиз идеолокијаја инди өзүмүзү галиб һесаб едирик. Идејасызлыг, инамсызлыг, мөвгесизлик алими симасыз етдији үчүн охучулар чох вахт онун сөзләринә инанмырлар. Она көрә дә тәблиғаты һансы мәгсәд бахымындан гурмаг мәсәләси барәдә чидди дүшүнмәдән тәһсили галдырмаг олмаз.

Ишығы олмајан кәнд мүәллиминин компүтер тәһсили вермәсиндән, еһтијач ичиндә јашајан мүәллимин милли тәрбијә барәдә бөјүк уғурлар газанмасындан инди даһа јазылар вермәк олмаз. Артыг о заман дејил.

Журнал охучулары сивил тәһсилә јалныз сивил чәмијјәтә говушачағымыз тәгдирдә кәлиб чатачағымыза инандырмалыдыр. Һәгигәтән милли мүстәгиллијимизи әлдә етмишик. Өз мүстәгил тәһсил сијасәтимиз, тәһсил системимиз вар. Дөвләтимизин мүстәгиллик јолунда адымлары мөһкәмләндикчә, игтисадијјатда әсаслы ислаһатлар апарылыб, онун бәһрәләри ағылла јығышдырылдыгча, һеч шүбһәсиз, бизим дә тәһсил уғурларымыз артачагдыр.

Өз фәалијјәтинин башланғычында республикада күтләви савадсызлыгла мүбаризәјә гошулан тәһсилимизин тәблиғат рупору чох кечмәз ки, дүнјанын сивил тәһсил системинә гошулар. Буна исә инамымыз гәтидир. Биз өз јубилејимиздә бу кими һиссләримизи һәмкарларымызла бөлүшәчәјик.

— Мүсаһибәјә көрә сағ олун!

Р. *S*. Журналымызын әмәкдашлары дә јубилеј мүнасибәти илә «Азәрбајчан мәктәби»нин коллективини үрәкдән тәбрик едир.

АЛЫНМА СӨЗЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ИШЛӘДИЛМӘСИ

Елхан ЈУСИФОВ,
АДДИ-нин мүәллими.

Алынма сөзләр, демәк олар ки, бүтүн дилләрдә вардыр. Онларын исә мүхтәлиф дөврләрдә бу вә ја башга дилләрдә ишләнмәси тарихи нөгтеји-нәзәрдән изаһ едилир. Башга дилләрдән дә лабүд вә зәрури олараг сөзләр алынмасы дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирир, онун милли орижиналлығыны артырараг елми терминолокијасына тә'сир едир. Мәһз бу сәбәбдән дә алман сөзләринин вә еләчә дә Авропа мәншәли сөзләрин алман вә рус дилләри васитәсилә түрк дилләринә, о чүмләдән, Азәрбајчан дилинә кечмәси даһа чох мараг доғурур. Бунунла белә, хүсуси алман сөзләри башга дилләр ичәрисиндә мүәјјән мөвге тутараг өз грамматик хүсусијјәтләри, үслуби имканлары вә мә'на рәнкарәнклији илә башга сөзләрдән фәргләнирләр.

Гејд етмәк истәрдим ки, һәр бир халгын елми вә бәдии тәфәккүрүнүн күзкүсү һәмин халгын дилинин лүғәт тәркиби илә мүәјјән едилир. Дилин лүғәт тәркибинин тәдгиги проблеми исә лексиколокијанын ән мүһүм вәзифәләриндән һесаб едилир. Халглар арасындакы ичтимаи, сијаси, мәдәни, игтисади, елми вә с. әлагәләрин јараныб инкишаф етмәси ејни заманда онларын дилләриндә дә өз әксини тапыб. Белә бир әлагә нәтичәсиндә дүнја дилләриндән бир-биринә сөз вә терминләр кечир вә кәләчәкдә дә кечәчәкдир. О чүмләдән дә алман дилиндән Азәрбајчан дилинә вә башга дилләрә, әсасән, елми техники инкишаф, бејнәлхалг ичтимаи-сијаси, мәдәни, игтисади әмәкдашлыг вә информасија мүбадиләси јолу илә күлли мигдарда сөзләр дахил олуб ки, бунлар да чүз'и тәләффүз фәрги илә һәмин дилдәки мә'наларыны сахламышлар. Мәсәлән: фелдшер, јармарка, алебастр (јандырылмыш ағ кипс), бургомистр, мер.

Сөзалма кортәбии олмамалы, елми принсипә әсасланмалыдыр. Мүасир дилимиздә ишләдилән алман мәншәли сөзләр дилимизин тарихи инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә һәм әдәби, һәм дә данышыг дилиндә ишләдиләрәк, кәлиб бу күнкү дөврә чатыб. Мәсәлән, абзас, бинт, курорт, плацкарт, кроссворд вә с. Белә сөзләр там мә'насы илә азәрбајчанлашмыш, һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә анлашылыр, бу чүр сөзләр һәм үмумхалг данышыг дилиндә, һәм дә әдәби дилимиздә өз сөзләримиздән фәргләнмир. Алман дилиндән кечән сөзләримизин әксәријјәти фонетик дәјишмәјә дә мә'руз галыб. Белә ки, онлар Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларына ујғунлашараг халгымызын тәләффүз етдији кими ишләдилир. Мәсәлән, бормашын (диш һәкиминин ишләтдији бурғу машыны), галстук, һәрб. ад'ютант, јавәр, клемма, назик мишар.

Көрүндүјү кими башга дилләрдән кечән сөзләр кечдији дилин дахили инкишаф ганунларына табе олараг ишләдилир вә бунун нәтичәсиндә дә чох заман һәмин сөзләрин алынма сөз олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Алынма сөзләрдә саитләрин дәјишмәси ән чох аһәнк гануну илә әлагәдар олур. Мә'лумдур ки, сөздәки саитләрин һәмчинсләшмәси Азәрбајчан дили үчүн ән характерик олан чәһәтләрдән сајылыр. Башга дилләрдән сөз алмаг мүасир дилләрин зәнкинләшмәси үчүн зәрури просес һесаб едилиб. Лакин бу вә ја дикәр анлајышын ифадәси үчүн башга дилдән сөз алмаг дилин һәјатында олдугча бөјүк һәссаслыг вә еһтијатлылыг тәләб едир. Азәрбајчан дилинин лексик тәркибиндә олан алынма сөзләри һәм гоншу, һәм дә гоншу олмајан халгларын сөзләри бахымындан тәхмини олараг ики һиссәјә бөлмәк олар. Бүтүн бу сөзләр дилимизә тәсадүфи дејил, әсасән, ашағыдакы сәбәбләр нәтичәсиндә дахил олур.

1) Халгымызын бир сыра истилалара мә'руз галмасы вә бунун тәзаһүрү кими дилимизә әчнәби сөзләрин кечмәси нәтичәсиндә.

2) Халгымызын өз тарихи боју ону әһатә едән халгларла достлуг мүнасибәтиндә јашамасы вә онларла мәдәни, сијаси, игтисади әлагәләр јаратмасы. Бу әлагәләр әсасында дилимизә бир сыра сөзләр дахил олмасы нәтичәсиндә.

3) XVIII әсрә кими латын дили әксәр халгларда елми дил кими галмышдыр. Елми-техниканын инкишафы, мүасир дүнја өлкәләри илә гаршылыглы әмәкдашлыг, тичарәт вә информасија мүбадиләси һамы тәрәфиндән гәбул едилир

вә бејнәлмиләл сөзләри ишләтмәк зәрурәти дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә көмәклик көстәриб.

4) Азәрбајчанын чоғрафи мөвгеји вә шәраити дә дилимизә алынма сөзләрин кечмәјинә имкан вериб. Белә ки, гәдимдә тичарәт едәнләр үчүн Азәрбајчанын бејнәлхалг транзит ролуну ојнамасы нәтичәсиндә.

Лакин рус вә Авропа мәншәли сөзләр бу бахымдан мүһүм рол ојнајыр. Рус дили вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән сөзләр алынмасы дилимизин инкишафында мүһүм рола малик бир һадисә һесаб едилир. Бу чүр сөзләр Азәрбајчан сөзләрини сыхышдырыб арадан чыхара билмәјиб, бу исә һәмин сөзләрин дилимиздә гаршыглығы олмајан сөзләрдән олмасы илә әлагәдар әсасландырылыб. Рус дили Азәрбајчан дилинин лексик тәркибинин инкишафында ики вәзифәјә маликдир:

1) Бу дил Азәрбајчан дилини өз сөзләри илә мүнтәзәм олараг зәнкинләшдириб;

2) Башга дилләрдән, хүсусән Авропа дилләриндән сөзләр алмагда васитәчи ролуну дашыјыб.

Сөзләр бир дилдән башгасына мүхтәлиф шәраит вә заманларда, мүхтәлиф сәбәбләрдән вә бир сыра јолларла кечир:

1) Зәрури вә мәчбури алынма сөзләр

2) Әдәби вә данышыг дили васитәсилә алынан сөзләр;

3) Васитәли вә васитәсиз алынма сөзләр;

1) Зәрури вә мәчбури алынма сөзләр мүәјјән тәләбатла бағлы олараг алыныр. Бунлар даими инкишафда хүсуси рол ојнајыр. Белә ки, халг өз инкишафы мәдәни јүксәлиши илә әлагәдар јени јаранмыш мәфһумлары, әсасән, бу сөзүн көмәји илә ифадә едир. Мәчбури јолла кечән сөзләр, әсасән, сијаси, игтисади, динлә, техника вә һәрблә әлагәдар олан мәфһумлары ифадә едир;

2) Әдәби вә данышыг дили васитәсилә алынан сөзләрин әксәријјәти мәһдуд даирәдә ишләнир. Бунлар даһа чох мәишәтә һәјат тәрзинә, тәсәррүфата вә с. аид олур;

3) Һәр бир дил башга дилин сөзләрини ја бирбаша өзү, ја да өзкә дилин васитәсилә алыр. Авропа мәншәли сөзләр васитәсиз алынма сөзләрдир. Бу, белә сөзләрин, адәтән дилин даһа чох тәмасда олдуғу дилдән кечмәси илә изаһ едилир. Авропада франсыз вә алман дилләри мә'тәбәр һесаб едилдијиндән XIX әсрдә Русијада јухары силкә мәнсуб тәбәгәләр бу дилләрә мејл көстәриб. Буна көрә дә рус дили һәмин сөзләрдән кечмә сөзләрлә зәнкин лүғәт фондуна маликдир. Һәмин алман мәншәли сөзләр дә рус дилиндән дилимизә ахын тәшкил едиб.

XX әсрдә бу ахын даһа да күчләнәрәк, дилимиздә, хүсусән, алман мәншәли алынма сөзләрин сајы артмаға башлајыб. Мәсәлән, гросмејстер, һәрб. вахтмистер (кичик сувари забит), шлагбаум, вундеркинд (фөвгәл'адә исте'дадлы ушаг) курзал (курортда ичтимаи бина), театр. капелмејстер, дирижор, капелдинер (театрда билет јохлајан шәхс), шаһм, ендшпил, Бундестаг, платформа (һүндүр сәки) вә с.

Мүхтәлиф системли бир сыра дүнја дилләриндә ишләнән, елмә, техникаја, сијасәтә, мәдәнијјәтә вә инчәсәнәтә аид олан бејнәлмиләл алынма сөзләр гоһум олмајан бир нечә дилдә ишләнә биләр. Бејнәлмиләл алынма сөзләрин ән чоху јунан вә латын сөзләриндән, мүәјјән гисми исә рус сөзләриндән ибарәтдир. Бу сөзләр, әсасән, елм, техника вә мәдәнијјәт саһәсиндәки јениликләри әһатә едир.

Бунун нәтичәсиндә дә мүасир дүнја дилләринин һәр һансы биринин лүғәт тәркибиндә башга дилләрин сөзләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, алман дилинин лүғәт тәркибиндә түрк, латын, рус, инкилис, италјан вә франсыз сөзләри чохлуг тәшкил едир. О чүмләдән алман дилиндән рус дилинә кечән сөзләр вә јахуд рус дили васитәситә бу чүр сөзләр Азәрбајчан дилинә јол тапараг, вәтәндашлыг һүгугу газаныб.

Беләликлә, дилин лүғәт еһтијатынын кенишләнмәсиндә, харичи дил фәннинин тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә, еләчә дә нитгимизин даһа да анлаглы, долғун олмасында алынма сөз, бејнәлмиләл сөз вә терминләрин әлверишли васитәләрдән бири олдуғуну унутмамалыјыг. Бу чүр сөзләрин өјрәдилмәси вә ишләдилмәси һәр бир кәсдән, хүсусән дил мүәллимләриндән вә мүтәхәссисләриндән һәссаслыг вә бөјүк диггәт тәләб едир.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

VI СИНИФ

(68 саат), (18 саат)

I РҮБ

1-чи дәрс. Кириш. V синифдә кечилмишләрин тәкрары.

Халгын тарихинин бәдии әдәбијјатда әкси илә бағлы деталлар үзәриндә әтрафлы иш апарылыр.

2-чи дәрс. Ашыг Әләскәрин «Ашыг олуб тәрки-вәтән оланын» ше'ри.

Көркәмли устадлар јетирмиш Ашыг Әләскәр һаггында мә'лумат шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Гошманын хүсуси шәкли олан устаднамәләрдә әхлаги-тәрбијәви фикирләр тәблиғ олунур. Ајры-ајры бәндләр охунур вә шәрһ едилир.

3—4—5-чи дәрсләр. Анарын «Салур Газан» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Анар јарадычылығы һаггында мә'луматын чатдырылмасы. Әсәрин ифадәли охусу. Повестдә гојулан мәсәләләрин шәрһ олунмасы. Газан ханын, Гарача Чобанын, Туралын халг азадлығы уғрунда апардыглары мүбаризәнин тәсвири.

6—7-чи дәрсләр. А. Шаигин «Зәһмәт вә Зинәт» мәнзум нағылынын охусу вә мәзмуну үзрә иш. Мәнзум нағыл һаггында анлајыш.

А. Шаигин һәјаты вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилир. Мәнзум нағыл ифадәли охунур. Мәнзум нағылын хүсусијјәтләри шакирдләрә чатдырылыр. Ше'рдән бир нечә парча әзбәрләдилир. Әсәрдән чыхан нәтичә изаһ олунур.

8—9-чу дәрсләр. Өјрәдичи инша: А. Шаигин «Зәһмәт вә Зинәт» әсәри һаггында фикирләрим.

Иншада шакирдләр әсәр һаггында билдикләрини, өјрәндикләрини үмумиләшдирәрәк тәһлил едирләр. Сәнәткарын һәр ики образа — Зәһмәт вә Зинәтә мүнасибәтини ајдынлашдырыб фикирләрини ифадә едирләр.

10—11-чи дәрсләр. С. Беһрәнкинин «Балача Гара Балыг» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: епитет һаггында мә'луматы дәринләшдирмәк.

С. Беһрәнки јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилир. «Балача Гара Балыг» нағылынын ифадәли охусу тәшкил едилир. Әсәрдәки башлыча фикир тәһлил јолу илә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Әсәрин нағыл адландырылмасынын сәбәбләри изаһ олунур. Епитет һаггында шәрһ верилир.

12—13-чү дәрсләр. Хәлил Рза Улутүркүн «Мәним дилим» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

Улутүрк һаггында гыса мә'лумат верилир. Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир. Шаирин ана дилинә мәһәббәти тәһлил јолу илә ајдынлашдырылыр.

14—15-чи дәрсләр. Н. Абдуллајевин «Атлантидадан кәлән адам» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: фантастика һаггында мә'лумат.

Һекајәнин ифадәли охусу тәшкил едилир. Антеллонун јени дүнјада јашамаг истәмәмәсинин сәбәби ајдынлашдырылыр. Тәһлил јолу илә јазычынын Антеллоја мүнасибәти билдирилир. Фантастика һаггында мә'лумат верилир.

17—18-чи дәрсләр. Синифдәнхаричи охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

II РҮБ (14 саат)

1—2—3-чү дәрсләр. С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәсинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

С. С. Ахундов ушаг јазычысы ки-

ми тәгдим олунур, јарадычылығы һаггында мә'лумат верилир. «Гарача гыз» һекајәсинин ифадәли охусу тәшкил едилир, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Ағча ханымла Гарача гызын достлуғуна мүнасибәт билдирилир, тәһлил едилир. Онларын һәјат тәрзиндәки, көркәминдәки фәргләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Портрет һаггында шәрһ верилир.

4—5-чи дәрсләр. Шаһ Исмајыл Хәтаи. «Сары Ашыг вә Мәһәммәдһүсејн Шәһријарын бајатылары».

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән бајатылар һаггында мә'лумат верилир. Бајатылар шифаһи халг јарадычылығынын мәһсулу кими өјрәдилир. Мүәллифсиз бајатыларын мүәллифли бајатылардан фәрги изаһ олунур. Шаһ Исмајыл Хәтаи вә Сары Ашыг бајатыларында Вәтән мәһәббәти, вәфа, инам, фәдакарлыг мотивләри өн плана чәкилир.

6—7-чи дәрсләр. Мәһәммәд Пејғәмбәр вә Низами. Ү. Һачыбәјов. М. Рәсулзадәдән сечмәләр: афоризмләр һаггында мә'лумат.

Афоризмләр һаггында мә'лумат верилир, онларын аталар сөзләриндән фәрги изаһ олунур, әһәмијјәти хатырладылыр. Сечмәләр үзәриндә иш апарылыб тәһлил едилир.

8—9-чу дәрсләр. Габилин «Сәһв дүшәндә јеримиз» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

Габилин јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилир. Ше'рин ифадәли охусу тәшкил едилир, мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. «Сәһв дүшәндә јеримиз» мисрасы тәһлил олунур. Ше'р әзбәрләдилир.

10—11-чи дәрсләр. Јохлама инша: «Гарача гыз» образы.

«Гарача гыз» һекајәсинин тәһлилиндә дәрсдә алынан билкләр әсас көтүрүлүр, шакирдләр һекајәнин мәзмунундан чыхыш едәрәк һадисәләри, образлары тәһлил едир, инша јазырлар.

12—13-чү дәрсләр. Г. Закирин «Сәдагәтли достлар һаггында» тәмсилинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: тәмсил һаггында мә'лумат, шәхсләндирмә.

Г. Закирин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Тәмсил ифадәли охунур. Тәмсил һаггында изаһат верилир. Тәмсилдә ирәли сүрүлән әсас фикир шәрһ едилир. Достлугда сәдагәт вә бирлик фикри инсанлара шамил едиләрәк тәһлил апарылыр. Әсәрдән чыхан нәсиһәтамиз фикирләр нәтичә шәклиндә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

14-чү дәрс. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

III РҮБ (20 саат)

1—2-чи дәрсләр. А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» әсәринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» әсәринин охусу тәшкил едилир. Нәсиһәтләрин афоризмләрдән фәрги изаһ олунур. Нәсиһәтләр һаггында мә'лумат верилир. Онун индики кәнчлик үчүн тәрбијәви әһәмијјәти шәрһ олунур.

3—4-чү дәрсләр. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Сагаллы ушаг» һекајәсинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: һекајә һаггында билијин дәринләшдирилмәси, сүжет.

Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығына нәзәр салыныр. Һекајәнин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охусу тәшкил едилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыб тәһлил олунур. Атанын övladларына nәsiһәти шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. 40—45 јашлы Иран әһли Кәблә Әзимә сәнәткарын мүнасибәти ајдынлашдырылыр.

Һекајә вә сүжет һаггында анлајышлар дәринләшдирилир.

5—6-чы дәрсләр. Ә. Һагвердијевин «Бомба» һекајәсинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: новелла һаггында мә'лумат.

Драматург, насир Ә. Һагвердијевин јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилир. «Бомба» һекајәсинин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охусу тәшкил едилир. Тәһлил јолу илә новеллада башлыча фикрин нәдән ибарәт олмасы ајдынлашдырылыр. Новелла һаггында билкләр дәринләшдирилир.

7—8-чи дәрсләр. Б. Ваһабзадәнин «Һәјат, сән нә ширинсән!» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: бәдии суал.

Шаир Б. Ваһабзадә һаггында гыса мә'лумат верилир. «Һәјат, сән нә ширинсән?» ше'ри ифадәли охунур. Аллаһдан мөһләт истәјән Лоғманын кечирдији һиссләр тәһлил јолу илә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Әсәрдән чыхан нәтичә ајдынлашдырылыр.

Бәдии суал һаггында верилмиш билкләр јада салыныр.

9—10—11-чи дәрсләр. Ә. Мәммәдханлынын «Карван дајанды» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: бәдии әсәрин сүжети вә композисијасы барәдә илкин анлајыш.

Ә. Мәммәдханлы һаггында гыса мә'лумат верилир. «Карван дајанды» әсәринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Фронтал сорғу вә тәһлил јолу илә әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Одунчу оғлунун хан мәчлисиндә охумаг истәмәмәсинин сәбәбләри, гоча бағбанын одунчу оғлуна мәсләһәтинин нә илә нәтичәләндији ајры-ајры деталларла шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

12—13-чү дәрсләр. Јохлама инша: «Одунчу оғлу» образы.

Иншада одунчу оғлунун дахили аләминин ачылмасына диггәт јетирилир. Кәнд гызы Чимназын тәлаш кечирмәсинин сәбәбләри изаһ олунур. Әлјар хана мүнасибәт ачыгланыр. Одунчу оғлуна халг мәһәббәтинин ишыгландырылмасы өн плана чәкилир, она мүнасибәт билдирилир.

14—15—16-чы дәрсләр. Ф. Кәримзадәнин «Шаһ Исмајылын ушаглыг илләри» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Ф. Кәримзадә һаггында гыса мә'лумат верилир. «Шаһ Исмајылын ушаглыг илләри» әсәринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Әсәрин һансы мөвзуда јазылдығы изаһ олунур. Ағгојунлу һөкмдары Узун Һәсәнин гызы Аләмшаһбәјимин вә Шејх Һејдәрин оғлу Исмајылын дүшмән габағында мәрдлији, әјилмәзлији бәдии деталларла тәһлил едилир.

17—18-чи дәрсләр. С. Вурғунун «Өлүм севинмәсин гој» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: һеча вәзни, мисрадахили бөлүм.

Сәмәд Вурғун һаггында гыса мә'лумат верилир. «Өлүм севинмәсин гој» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил олунур. Ше'рин мәзмуну мәнимсәдилир. «Чүнки видалашырам бир үрәк сирдашымла» мисрасы илә шаирин нә демәк истәдији шакирдләрә чатдырылыр. Өлмәз Үзејир Һачыбәјова олан дәрин мәһәббәтин тәрәннүмүнү верән парчалар әзбәрләдилир.

Һеча вәзни һаггында олан билкләр дәринләшдирилир.

19—20-чи дәрсләр. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

IV РҮБ (16 саат)

1—2-чи дәрсләр. А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: әруз вәзни һаггында илкин мә'лумат.

А. Сәһһәт һаггында гыса мә'лумат верилир. «Вәтән» ше'ри ифадәли охунур. Сәнәткарын Вәтәнә олан дәрин мәһәббәтиндән сөз ачылыр, тәһлил олунур. «Вәтәни севмәјән инсан олмаз, Олса ол шәхсдә вичдан олмаз» фикри мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилир. Әруз вәзни һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир.

3—4—5-чи дәрсләр. М. Тәһмасибин «Чичәкли дағ» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

«Чичәкли дағ» әсәринин ифадәли охусу тәшкил едилир, мәзмуну үзәриндә иш апарылараг Симнар ханын, Көјкөз косанын кимлији шәрһ олунур. Елшәнә, Мәтанәтә мүнасибәт тәһлил едилир. «Билик нәтичәсиндә Елшән кәмәри белинә бағлаја билир» фикри мүәллим тәрәфиндән изаһ олунур.

6—7-чи дәрсләр. Јохлама инша: А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ри барәдә фикирләрим.

Инша јазыда шакирдләр «Вәтән» ше'ри һаггында алдыглары билијә әсасланмагла, Вәтәнә, торпаға олан мәһәббәти ше'рдә верилән мисра-

лар васитәсилә чатдырмаға чалышмалыдырлар.

8-чи дәрс. Езопун «Гартал вә түлкү», «Сәјјаһлар», «Тапдаланан илан», «Тысбаға вә гартал», «Гарангуш вә гарға» тәмсилләри.

Езоп һаггында мә'лумат верилир. Тәмсилләрин һәр бири ифадәли охунур. Онлардан чыхан әхлаги-тәрбијәви нәтичә шакирдләрә чатдырылыр. Тәмсил һаггында биликләр дәринләшдирилир.

9—10-чу дәрсләр. А. Сент-Екзуперинин «Балача шаһзадә» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

А. Сент-Екзуперинин јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилир. «Балача шаһзадә» әсәри ифадәли охунур. Мөвзусу һаггында сөһбәт ачылыр. Балача шаһзадәнин шикајәтләри, һансы планетдән кәлмәси, чоғрафијашүнас алимлә сөһбәти шәрһ едилир, тәһлил апарылыр.

11—12-чи дәрсләр. М. Твенин «Том Сојјерин мачәралары» әсәриндән верилмиш парчаларын охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Марк Твен јарадычылығына мүнасибәт билдирилир. «Том Сојјерин мачәралары» әсәри ифадәли охунур. Томун башына кәлән әһвалатлар тәһлил олунур. Јазычынын ушагларын һәјат тәрзинә бәләдлији мүхтәлиф деталларла шәрһ олунур.

13—14-чү дәрсләр. Ч. Ајтматовун «Мангурт» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Ч. Ајтматовун јарадычылығына гыса нәзәр салыныр. «Мангурт» әсәринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Әсәрдә ананын оғул һәсрәтини ифадә едән һиссләрин тәрәннүмү бәдии деталларла изаһ олунур. Ана өз оғлунун јаддашынын бәрпасына чалышыр. Јазычынын мангурт оғула мүнасибәти тәһлил едилир.

15—16-чы дәрсләр. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы.

Рүб әрзиндә охунмуш әсәрләр мүзакирә едиләрәк јекунлашдырылыр.

Ш. МИКАЈЫЛОВ,
педагожи елмләр доктору, професор,

А. БӘКИРОВА,
педагожи елмләр намизәди, баш елми ишчи.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРИН VII СИНФИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

[105 СААТ]

I РҮБ [27 СААТ]

1. «Мәктәбдә илк күн» § 1); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

2. «Аббасгулу аға Бакыханов» (§ 2); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

3. «Мәктәб китабханасында» (§ 3); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 16, 17, 18, 19, 20, 21 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

4. «Гида вә узун өмүрлүлүк» (§ 4); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 22, 23, 24, 25, 29 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

5. «Нефт» (§ 5); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

6. «Гушларын фајдасы» (§ 6); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

7. «Алма бағы» (§ 7); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

8. «Сәһәр кимнастикасы» (§ 8); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

9. «Һәсән бәј Зәрдаби вә онун һәмсөһбәти» (§ 9); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 59, 60, 61, 62, 63, 64 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

10. «Пајыз мејвәләри» (§ 10); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 65, 66, 67, 68, 69, 70 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

11. «Шаирлә көрүш» (§ 11); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 71, 72, 73, 74, 75, 76 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

12. «Китабын јаранмасы тарихиндән» (§ 12); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

13. «Кенерал Һәзи Асланов» (§ 13); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

14. «Кәнч тәбиәтчиләр» дәрнәјиндә (§ 14); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 91, 92, 93, 94, 95, 96 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

15. «Азәрбајчан минерал сулары» (§ 15); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

16. Јохлама јазы иши — 2 саат.

17. Тәкрар — 1 саат.

II РҮБ
(23 СААТ)

1. «Евдарлыг кабинетиндә» (§ 16); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 106, 107, 108, 109, 110, 111 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

2. «Азәрбајчанын гонаглары» (§ 17); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

3. «Хејирхаһ инсан» (§ 18); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 121 124, 125, 126, 127, 128, 129 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

4. «Театрда танышлыг» (§ 19); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 131, 132, 134, 135, 136, 137, 140 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

5. «Јер үзүндә ушаглар вар» (§ 20); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 142, 143, 145, 146, 148, 149 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

6. «Күр чајы» (§ 21); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 150, 151, 152, 154, 156, 157 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

7. «Ағ гызыл» (§ 22); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 158, 160, 161, 163, 164, 165 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

8. «Хәзәр дәнизи» (§ 23); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 168, 170, 171, 172, 173, 174 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

9. «Ана јурдум» (§ 24); а) лүғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзму-

ну үзәриндә иш; в) 177, 178, 180, 181, 183 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

10. «Нефт дашлары» (§ 25); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 185, 186, 187, 188, 191 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

11. «Достларын сөһбәти» (§ 26); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 192, 193, 195, 196, 199, 200 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

12. «М. Ә. Сабир вә Балаханы мәктәблиләри» (§ 27); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 201, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

13. Јохлама јазы иши — 2 саат.

14. Тәкрар — 1 саат.

III РУБ
(31 СААТ)

1. «Ушаг бағчасы» (§ 28); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 213, 214, 216, 217, 218 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

2. «Итбурну» (§ 29); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

3. «Нафталан курорту» (§ 30); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

4. «Хејирхаһлыг» (§ 31); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

5. «Доғма Бакы» (32); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 248, 249, 250, 251, 252, 253 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

6. «Дүнја» (§ 33); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 260, 261, 262, 263 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

7. «Новруз ел бајрамыдыр» (§ 34); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 266, 267, 268, 269, 270 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

8. «Ҝәнҹлик шәһәри Сумгајыт» (§ 35); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 275, 276, 278, 279, 280, 281 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

9. «Һәјәҹан сигналы» (§ 36); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

10. «Азәрбајҹанын һејванлар аләми» (§ 37); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 301 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

11. «О мәним һәр заман үрәјимдәдир» (§ 38); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 303, 304, 307, 308, 312 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

12. «Сүлһүн кешијиндә» (§ 39); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 314, 315, 316, 320, 321, 322, 325 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

13. «Јахшы вә пис адәтләр» (§ 40); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 327, 329, 330, 332, 333 ,335, 336, 337 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

14. «Мәни» (§ 41); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 338, 339, 340, 341, 343, 345, 346 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

15. «Картоф һарадан ҝәтирилиб» (§ 42); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

16. «Низами музеји» (§ 43); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

17. Јохлама јазы иши — 2 саат.

18. Тәкрар — 1 саат.

IV РУБ
(24 СААТ)

1. «Јеркөкү» (§ 44); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 367, 368, 369, 370, 372, 373, 375, 377 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

2. «Баһар нәғмәси» (§ 45); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 389, 390 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

3. «Гардашлашмыш шәһәр» (§ 46); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 391, 392, 394, 395, 396, 398, 401 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

4. «Дәрман биткиләри» (§ 47); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 403, 404, 405, 407, 408, 410, 412, 413 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

5. «Афтил әминин ҹухасы» (§ 48); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 414, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

6. «Бағлар» (§ 49); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 424, 425, 427, 428, 430, 432 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 1 саат.

7. «Еһтијатлы гарышга» (§ 50); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 433, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 442 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

8. «Бал арылары» (§ 51); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 443, 445, 446, 447, 449, 451, 453, 454 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

9. «Азәрбајҹан үзүмү» (§ 52); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 455, 456 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

10. «Күчә һәрәкәти гајдалары» (§ 53); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 466, 467, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 476 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

11. «Гоз ләпәси» (§ 54); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 478, 480, 481, 482, 483, 484, 487 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

12. «Үзејир Һаҹыбәјов» (§ 55); а) луғәт үзрә иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрҹүмә едилмәси вә мәзмуну үзәриндә иш; в) 488, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш — 2 саат.

13. Јохлама јазы иши — 2 саат.

14. Тәкрар — 1 саат.

Севда АББАСОВА,
апарыҹы елми ишчи, педагожи елмләр намизәди,

Тәранә ИСМАЈЫЛОВА,
елми ишчи.

ФЕ'ЛЛӘ БАҒЛЫ ЈЕНИ ТӘДГИГАТ ӘСӘРИ

Н. Туси адына АДПУ-нун досенти, филолокија елмләри намизәди Булудхан Хәлиловун бу јахынларда чапдан чыхан «Фе'лләрин илкин көкләри (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә)» адлы (Елми редактору: филолокија елмләри доктору, профессор Һ. Мирзәјев, рә'јчиләр: филолокија елмләри докторлары, профессор А. Әләкбәров, профессор А. Бабајев, профессор Р. Рүстәмов, Бакы, 1998) монографијасы Азәрбајҹан дилиндәки саит+самит вә самит+саит+самит һеҹа типли фе'лләрин тәшәккүлүнә һәср едилмишдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дили илтисаги дилләрдән бирдир. Сон тәдгигатлардан ајдын олмушдур ки, түрк дили аморфлугдан илтисагилијә доғру тарихи инкишаф просеси кечирмишдир. Аморфлуг үчүн әсас әламәтләр олан моносиллабилик, синкретиклик вә омонимлик түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә дә өзүнү көстәрир.

Мәсәләјә бу бахымдан јанашан Б. Хәлилов өз әсәринин I фәслиндә («Түрк дилләринин аморфлугдан илтисаги гурулуша доғру инкишафы») түрк дилләриндә аморфлуғун олмасындан бәһс едир. Тәдгигатчы тарихи мүгајисәли үсулдан истифадә едәрәк, Азәрбајҹан дили илә урарту, хуррит, кет дилләрини мүгајисә едир вә дилләр арасында тарихи әлагәләрин олмасы проблеминә тохунур. Мүәллиф фикрини Азәрбајҹан дилиндә ишләнән **ахтармаг, итәләмәк, ешитмәк, долмаг, дојмаг, тох тутмаг, туташмаг, тутгун, хырдаламаг, хынҹым-хынҹым етмәк, кәсмәк** сөзләринин илкин көкләри илә (ах-, ит-, еш-, до-, то-, хы-, кә-) кет дилиндә ишләнән ак (јеримәк, кетмәк), ит (итәләмәк, јахынлашдырмаг, јанашмаг), әк-әг (динләмәк, гулаг асмаг), ту-ду (өртмәк, үстүнә салмаг), ха- (кәсмәк, доғрамаг, јармаг) сөзләрини, еләҹә дә Азәрбајҹан дилиндә ишләнән **ахмаг, ахын, вермәк, вармаг, су, демәк, данышмаг** сөзләринин илк һеҹалары илә (аг-, ах-, ар-, вер, ар, сир, су, ти-, де-, да-,) урарту вә хуррит дилләриндә ејни вә јахын мә'налар ифадә едән аг- (апармаг, јола салмаг), ар- (вермәк), си- (урарту дилиндә төкүлмәк, ахмаг), сијә- (хуррит дилиндә су), ти- (урарту дилиндә данышмаг), тивә- (хуррит дилиндә сөз, кәлмә) сөзләрини мүгајисә едир. Мүәллиф түрк вә чин дилләри арасындакы әлагәләрә дә тохунур.

Әсәрин II фәсли «Фе'лләрин һеҹа типләри (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә)» адланыр. Б. Хәлилов әввәлҹә Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнән бирһеҹалы вә икиһеҹалы көк фе'лләрә (башгырд дилчиси М. А. Ахметовун бөлкүсү вә нүмунәләри әсасында) тохунур вә даһа ирәлијә кедәрәк гәдим јазылы абидәләримизә истинадән ајдын вә елми шәкилдә изаһ едир ки, саит һеҹа типли көкләр (и-, ы-, о, ө-, у-, ү-, а- көкләри) даһа гәдимдир. Дилчиләр арасында мөвҹуд олан саит һеҹа типли көкләрин саит+самит, саит+самит+саит һеҹа типли көкләрдән әмәлә кәлмәси фикирләринә гаршы чыхыр. Инандырыҹы вә тутарлы фактларла фикрини сүбут едир.

Мүәллиф әсәрин III фәслиндә Азәрбајҹан дилиндә ишләнән саит+самит һеҹа типли **атмаг, ахмаг, ашмаг, алмаг, азмаг, ачмаг, асмаг, итмәк, ичмәк, етмәк, өтмәк, овмаг, ојмаг** фе'лләринин фоно-семантик инкишафыны изаһ едәрәк, марагллы вә әһәмијјәтли елми нәтиҹәләрә кәлир.

Б. Хәлилов **атмаг** фе'линин фоно-семантик инкишафыны ајдынлашдыраркән «ат» илкин көкүндән истифадә едәрәк **Гырат, Дурат** зоонимләринин, **ата** вә **ахмаг** сөзләринин фоно-семантик инкишафындан бәһс едәркән «ах (аг)» илкин көкүнә әсасланарас **Ағдам, Ағбаба** топонимләринин, **азмаг** фе'линин фоно-семантикасыны тәһлил едәркән «аз» илкин көкүндән истифадә едәрәк, **аз, хәзәр, оғуз** етнонимләринин үзәриндә дајаныр, онларын етимоложи тәһлилини верир.

Азәрбајҹан дилиндәки фе'лләрин бир һиссәсини самит+саит+самит һеҹа типли фе'лләр тәшкил едир. Бу типдән олан фе'лләрдән Б. Хәлилов әсәрин «Самит+саит+самит һеҹа типли фе'лләрин фоно-семантик инкишафы» адлы IV фәслиндә бәһс едир. Мүәллиф бурада тәкҹә јазылы мәнбәләрә јох, һәм дә Азәрбајҹан дилинин јазыјагәдәрки материалларына да мүраҹиәт едир вә доғру олараг белә гәнаәтә кәлир ки, самит+саит+самит һеҹа типли фе'лләр Азәрбајҹан дилинин јазыјагәдәрки дөврүндә мөвҹуд олмуш самит+саит моделиндәки илкин фе'л көкләринә сөзсону елементләрин бирикмәси нәтиҹәсиндә формалашмышдыр. Сөз сону елементләрин көкә бирикмәси јазыјагәдәрки түрк дилинин јазылы дилә кечдији мәрһәләдә баш вермишдир (с. 116 — 117).

Б. Хәлилов самит+саит+самит һеҹа типли фе'лләрин тарихән самит+саит моделиндә олан илкин фе'л көкләриндән тәшәккүл тапдығыны **кетмәк, кәлмәк, кәзмәк, кәсмәк, гырмаг, гајмаг** вә с. (үмумијјәтлә, самит+саит+самит һеҹа типли 56 фе'лин тәшәккүл етдији илкин көк мүәјјәнләшдирилир) фе'лләр әсасында изаһ едир. Мүәллиф апардығы тәдгигатлар нәтиҹәсиндә мүәјјәнләшдирир ки, сынмаг, сыхмаг, фе'лләри илкин **«сы»**, сатмаг, сачмаг, салмаг, сајмаг фе'лләри илкин **са-**, билмәк, битмәк, бишмәк, бичмәк фе'лләри илкин **би-**, доғмаг, долмаг, донмаг, дојмаг фе'лләри илкин **до/то-**, чалмаг, чатмаг, чапмаг, сахмаг фе'лләри илкин **ча** көкүнүн фоно-семантик инкишафындан тәшәккүл тапмышдыр. Бунунла јанашы, мүәллиф тутмаг, тәзмәк, төкмәк, тикмәк, гонмаг фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көкләри дә мүәјјәнләшдирир.

Б. Хәлиловун «Фе'лләрин илкин көкләри» әсәринин елми апаратурасы чох зәнкиндир. О, мөвзу илә бағлы түрколокијада јазылмыш әсәрләрин, демәк олар ки, һамысыны нәзәрдән кечирир, тәдгигат просесиндә онлара өз мүнасибәтини билдирир.

Ибраһим БАЈРАМОВ, досент

«ӨМРӘ СЫҒМАЈАН ҺӘЈАТ»

Абшерон рајонундакы Хырдалан гәсәбәсинин 1 сајлы орта мәктәбинин мүәллими Натиг Сәфијев 60 иллик өмрүнүн 40 илини ҹәмијјәт үчүн чох фајдалы олан бир ишә — кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср едиб. Шам кими јаныб шө'лә сачан, аловланан бир инсан өмрүнүн һәрарәтиндән онларҹа, јүзләрлә кәнҹә пај дүшүб.

А. Шаһвердијев «Өмрә сығмајан һәјат» китабында Натиг мүәллим һаггында үрәк долусу данышыр, онун мә'налы өмрүнүн аҹылы-ширинли анларына баш вурур, мүәллимин чохшахәли фәалијјәтини хүсуси мәһарәтлә әкс етдирир. 10 чап вәрәги һәҹминдә олан бу китабдә көстәрилир ки, Н. Сәфијев јениликчи мүәллимдир, һәмчинин о, мәтбуатымызда имзасы танынан публисист вә тәрҹүмәчидир, јүзләрлә методик вә елми-педагожи мәгаләнин мүәллифидир. Китабда бу мәгаләләрдән сечимләр дә верилмишдир.

Китабы вәрәгләдикҹә ајдын һисс едирсән ки, А. Шаһвердијев Н. Сәфијевин һәјат јолуна, јарадыҹылыг фәалијјәтинә јахшы бәләддир. Доғрудур, 60 иллик өмрүн бүтүн анларыны бир китаба сығышдырмаг имкан харичиндәдир. Лакин фәрәһли һал одур ки, мүәллиф бу өмүрдән бојланан әсас мәгамлары көрә билмиш вә бунлары журналист мүшаһидәләри әсасында әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Бу исә Натиг мүәллимин јалныз өлкәмиздә дејил, ејни заманда дүнјанын һәр јеринә сәпәләнмиш јүзләрлә јетишдирмәсинин севинҹ вә ифтихарына сәбәб олмушдур.

БУ САЈЫМЫЗДА

ДӨВЛӘТ РӘМЗЛӘРИ

Ә. Гулијев — Азәрбајҹан Республикасынын Дөвләт Керби 2

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» — 1300

Ј. Сејидов — Халгымызын ган јаддашы 7
Т. Һачыјев — «Китаби-Дәдә Горгуд»у мәктәблиләрә! . . 12
М. Јусифов — «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны вә огузлар 17
Н. Хәлилов — Мәдәнијјәтимизин, әдәбијјатымызын ифтихары 21

МЕТОДИКА — ИШ ТӘҸРҮБӘСИ

А. Бәкирова, А. Бабајев — «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны шакирдләримизә дәриндән мәнимсәтмәли 27
И. Хәлилов — Дастанын тәдрисиндә тәрбијә мәсәләләри 30
В. Гурбанов, Р. Мәһәррәмов — Мүасир дәрс: о нечә гурулур? 33
А. Һачыјев — Да, дә әдаты тәдрисинин бә'зи мәсәләләри 36
Е. Исмајылова — Бәдии мәтн үзәриндә иш шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирмәјин васитәләриндән бири кими . . . 41
О. Аббасов, У. Әһмәдзадә — Мүәллим өмрүнүн ајнасы — дәрс 45
Д. Гијасбәјли — Дил дәрсликләримизин дүнәни вә бу күнү 49

ТӘҺСИЛ ИСЛАҺАТЫ

Әдәбијјат тәдриси: проблемләр, ахтарышлар 51

Ҹ. ҸАББАРЛЫ — 100

И. Сүлејманлы — Һәмишәјашар сәнәткар 55

МӘ'НӘВИ ДӘЈӘРЛӘРИМИЗ

Н. Ағајева — Классикләрин әсәрләринин јорулмаз тәблигатчысы 57

«АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ» — 75

Тәһсилимизин салнамәси 59

НӘЗӘРИ ГЕЈДЛӘР

Е. Јусифов — Алынма сөзләр вә онларын ишләдилмәси 61

МӘСЛӘҺӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 63
С. Аббасова, Т. Исмајылова — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин VII синиф үчүн Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 66

ЈЕНИ НӘШРЛӘР

И. Бајрамов — Фе'ллә бағлы јени тәдгигат әсәри 70

Үнванымыз: Бакы—10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 5.IV.99. Чапа имзаланмыш: 6.V.99. Кағыз форматы 70×108 1/16. Газет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу, учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 1948. Сајы 1200. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012